

15

דבר עבר

אוקטובר 2010 | תשרי תשע"א

רשות העתיקות

דבר עבר

עלון רשות העתיקות, גיליון מס' 15 | אוקטובר 2010 | חשון תשע"א

10

דבר המערכת

**"עם שאינו מכבד את עברו, ההווה שלו דל -
ועתידו לוט בערפל" (יגאל אלון)**

לפני 22 שנה התמנה האלוף במילואים, סגן הרמטכ"ל לשעבר, אמיר דרורי, למנהל אגף העתיקות והמוזיאונים במשרד החינוך. היה זה אגף קטן ובו 55 עובדים, ולצדו פעלה האגודה לסקר ארכיאולוגי של ישראל שהייתה זרוע הביצוע העיקרית של האגף. בהתלהבות ובנחישות רבה פעל אמיר לחקיקת חוק רשות העתיקות ולבניית הרשות, ואכן ביום 1 בספטמבר 1989 אישרה הכנסת את חוק רשות העתיקות, ובאפריל 1990 הוקמה רשות העתיקות.

מאז הקמתה, פועלת הרשות לשמירת המורשת הארכיאולוגית של הארץ, לחקירתה ולמציאת האיזון הראוי בין צורכי הפיתוח של הארץ לבין השמירה על עתיקותיה. אנחנו, עובדי הרשות, יוצקים תוכן לממצאים בכל אתר ואתר. לאתרים ולחפצים אין משמעות ללא הסיפור, והסיפור הזה מלווה פעמים רבות באבק, בנחישות, בהומור ובגאונות יחידה. חלק מסיפורים אלה מובאים בכתבות שבגיליון זה, והם סוקרים את עבודתנו מימי אגף העתיקות והאגודה לסקר ארכיאולוגי וגם היום ברשות העתיקות.

רשות העתיקות מובילה את שימור המורשת התרבותית הבנויה בישראל, בערים ההיסטוריות ובגרעיני הכפרים העתיקים. תפיסתנו היא שיש חשיבות רבה לכל תרבות שנוצרה כאן, וכי כל תרבות תורמת לחיינו בהווה ולחינוך דור העתיד.

בתקווה שעשרים השנים הבאות יהיו מלאות עשייה והתקדמות, כי העבר עוד לפנינו!

קריאה מהנה

תוכן העניינים

- 3 דבר מנהל רשות העתיקות
- 4 דברי ברכה לרגל חגיגות 20 שנה לרשות
- 8 רשות העתיקות חזונה הראשון ופניה לעתיד
- 10 הקריה הלאומית לארכיאולוגיה של ארץ ישראל
- 11 האגודה לסקר ארכיאולוגי של ישראל
- 13 עשרים שנה אחרי -
חפירות ומחקרים ארכיאולוגיים ברשות העתיקות
- 19 שימור ארכיאולוגיה עירונית | מינהל השימור
- 22 המקרופון המשוטט

דבר המנהל

עובדי רשות העתיקות לדורותיהם

רשות העתיקות חוגגת עשרים להיווסדה - ציון דרך חשוב בחיי הארגון. היו אלו שני עשורים עמוסים בפעילות: חפירות ארכיאולוגיות ומיזמי שימור לאורכה ולרוחבה של הארץ וכן תצוגות ותערוכות בארץ ובעולם. פעילות רבת-חומית זו השפיעה רבות על תחומי חיים רבים, הן מקצועית הן איכותית. לפעילות ענפה זו אחראים אתם, עובדי רשות העתיקות - קשת רחבה של עובדים מקצועיים מאוד, כל אחד בתחומו - כולם חדורי מוטיבציה. על חבורה איכותית זו גאוותי. אתם המשאב החשוב ביותר, אשר בזכותו התקדם הארגון והתבסס בהווייה הישראלית בהיבטים של שמירת עתיקות ארצנו והאדרת מורשתה התרבותית. בעבודה קשה ומתמשכת, תוך לימוד משגיאות העבר ובמבט מתמיד קדימה, אנו עומדים היום גאים על שירות נאמן, מקצועי ואיכותי לציבור בישראל.

במשך השנים נבנה המסד לפעילות הרשות, גובשו דרכי העבודה ועוצבו ההדגשים המקצועיים הרב-תחומיים שהרשות עוסקת בהם. ההישג החשוב בפעילות הרשות הוא מימוש חוק העתיקות וחוק רשות העתיקות. לרשות מערך פיקוח מצוין הפרוס על פני הארץ כולה, והוא עושה ימים כלילות בפיקוח על אתרי העתיקות ועל עבודות הפיתוח והבינוי בארץ. תהליך 'היצירה הארכיאולוגית',

פעולה בתחומי השימור והארכיאולוגיה עם אונסק"ו וארגונים בינלאומיים אחרים, ועם מוסדות אקדמיים בארץ ובעולם.

תקצר היריעה מלפרט ומלסכם את פעילותה הענפה של הרשות, על מגוון תחומיה ואנשיה. סיכום ביניים זה מביא עימו גאווה רבה, נחת וקורת רוח לכל אחת ואחד מעובדי רשות העתיקות ולמנהליה. אולם, אל לנו לנוח על זרי הדפנה, עבודה רבה וחשובה עוד לפנינו. עלינו להיות ערניים, רגישים וחדשנים כל הזמן. משימתנו העיקרית היא לשמר את המורשת הארכיאולוגית של הארץ ולחקרה ברמה המדעית הגבוהה ביותר, תוך איזון ראוי בין צרכי הפיתוח של הארץ לשמירה על עתיקותיה.

"העבר עוד לפנינו" - נמשיך ונפעל ללא לאות לביצוע משימותינו, אפילו טוב יותר מכפי שעשינו בעשרים השנים האחרונות.

בשעה זו, נזכיר את אמיר דרורי ז"ל, מייסד רשות העתיקות ומנהלה הראשון, בעל החזון, שיצר את המפנה החשוב בכל הקשור לענייני הארכיאולוגיה בארץ לפני עשרים שנה. יהיה זכרו ברוך.

שוקה דורפמן | מנהל רשות העתיקות

מהנפקת רישיון החפירה ועד לפרסומה, מקצועי מאוד. תהליך זה נבחן כל העת ומותאם לצרכים, תוך הקפדה מתמדת על הסטנדרטים הגבוהים ביותר.

מינהל השימור שלנו מוביל היום את העשייה בתחום השימור בישראל בקביעת סטנדרטים לעבודות התכנון והביצוע. מינהל השימור מעורב מאוד בכל אתר בארץ, בעיקר במיזמים הלאומיים לשימור מורשת התרבות הבנויה בישראל.

יזמים, וכן חברות בנייה וסלילה, רואים ברשות העתיקות כתובת לקבלת הנחיות לקראת פעולות תכנון. אנחנו פועלים בשנים האחרונות בשקיפות ובמדיניות של שיתוף, מדיניות שמניבה תוצאות מצוינות. התשובה שלנו היום היא "מה כן ואיך" ולא "מה אסור". זהו

דיאלוג מתמשך, לעתים קשה, אבל נכון, בשיתוף הפעולה בינינו לבין היזמים.

מדיניות השיתוף הביאה אותנו לפעילויות חשובות במיזמים חינוכיים ובמיזמים לאומיים, כגון פעולות חפירה ושימור בירושלים, בעכו, ביפו, בקיסריה ובמרכזי הערים ההיסטוריות, וכן שיתופי

העבר עוד לפנינו

דברי ברכה לרגל חגיגות

אמתית. מה שלא היה ברור עד לפני הקמתה של הרשות הפך, גם באמצעות מאמץ חינוכי, לנחלת הכלל - עתיקות ופריטים ארכיאולוגיים נועדו לחשיפה, שימור ותחזוקה למען ימינו ואלו ולמען הדורות הבאים. ישר כוח על העבודה שנעשתה עד כה והצלחה בהגשמת מטרותיכם בעתיד.

ח"כ אורי אריאל

יו"ר השדולה למען הארכיאולוגיה

זכנה ארצנו וזכינו אנו בהיסטוריה עתיקה ומרתקת, שחובה עלינו ללמוד ולהכיר. לאן שלא נפנה, אפשר למצוא שרידים של עמנו, ועלינו החובה לשחזרם ולשמרם. כפי שכבר לימדונו רבותינו - "בזכירה סוד הגאולה" ו"אין חדש תחת השמש".

אני מאחל לרשות העתיקות שתמשיך לחשוף במעמקי האדמה את ההיסטוריה של עמנו ותוציא מתוהו הנשייה את מורשתו המיוחדת.

פרופ' ב"ז קדר

יו"ר מועצת רשות העתיקות

ברכות לרשות העתיקות על חשיפת העבר של ארצנו על כל תקופותיו ורבידיו, על הצבת השימור כמשימה מרכזית, על המאמץ להציג את מורשתנו המגוונת, חשיפתה ושימורה, בפני כל תושבי הארץ ועל ההתחדשות הארגונית המרשימה ביעילותה.

פרופ' אפרים שטרן

יו"ר המועצה לארכיאולוגיה

בשם המועצה לארכיאולוגיה הנני מבקש לברך את רשות העתיקות ליום חגה. אכן, נראה לנו שהרשות ממלאה את ייעדיה במלואם, כפי שהנחה אותה החוק ואף עושה

לארץ. זיקה זו נרקמת, בין היתר, באמצעות עדויות ארכיאולוגיות מוחשיות, המוכיחות את שייכותנו ההיסטורית לחבל ארץ זה. תקוותי ואמונתי, שרשות העתיקות תמשיך בפעולה החשובה להעמקת ההיכרות והחיבור שלנו עם מורשתנו ההיסטורית.

ח"כ ראובן (רובי) ריבלין יו"ר הכנסת

אני מבקש לברך אתכם מקרב לב במלאת עשרים שנות פעילותה של רשות העתיקות. יגאל אלון פעם אמר "עם שאינו מכבד את עברו גם ההווה שלו דל - ועתידו לוט בערפל". אכן, בכך ניכרת תרומתה האדירה של הרשות: בחשיפת העבר שלנו, ובאמצעותו - בגיבוש זהותו של העם היהודי ובחיזוק הזיקה שלנו אל המקומות שבהם התגבשה זהותנו, וכפועל יוצא בהעצמת התודעה הלאומית ובמתן כלים להתנהלות בהווה, נוכח פני הסערות, ואל מול אתגרי העתיד.

אני מודה לכם על כל אשר פעלתם עד כה ומאחל לכם שעשרים השנים הבאות יהיו פוריות ומוצלחות לא פחות.

ח"כ לימור לבנת

שרת התרבות והספורט

מדינת ישראל אוצרת בשטחיה עתיקות וממצאים ארכיאולוגיים משחר ימי ההיסטוריה האנושית המסרטטים יחדיו פסיפס היסטורי ארצישראלי ייחודי. לצד החפירות הארכיאולוגיות וחשיפת ממצאים היסטוריים נדירים, המוסיפים נדבך ועוד נדבך לידיעותינו על שהתרחש באזורינו בעבר, הצליחה רשות העתיקות להנחיל לכולנו מורשת ארכיאולוגית חשובה ולחולל מהפכת תרבות

מר בנימין (ביבי) נתניהו ראש הממשלה

אני מבקש לברך את רשות העתיקות ואת כל עובדיה לרגל ציון 20 שנה להיווסדה. בימים אלה, מנהלת רשות העתיקות למעלה מ-50 אתרי חפירה פעילים, הפזורים מהר החרמון בצפון ועד הר הנגב בדרום. חלק מהממצאים שחשפה הרשות לאורך השנים הפכו לנכסי צאן וברזל במורשת ובתרבות שלנו כעם. חשיפת מורשתנו הלאומית-ההיסטורית, החבויה מזה אלפי שנים בין רגבי אדמתנו, והצגתה לציבור הרחב היא עיקר משימתה של רשות העתיקות.

תחום עיסוקה של רשות העתיקות קרוב לליבי. לאחרונה, החליטה הממשלה בראשותי על השקת תכנית רחבה לשיקום תשתיות מורשת ולהעצמתן, זאת כדי לחזק את הקשר בינינו לבין עברנו. הקיום שלנו כאן תלוי לא רק בצה"ל ובעוצמתו הצבאית והטכנולוגית אלא גם במה שאנו מנחילים לדור הצעיר וביזיקתם

20 שנה לרשות העתיקות

העתיקות מגיעה לכם אמנם ברכה כנה ולבבית על עשייתכם המבורכת וזה גם הזמן המתאים להבעת התקווה שהמאמץ, ההשקעה וההתלהבות של כל העוסקים במלאכה יימשכו ואף יוגברו.

פרופ' זאב הרצוג ראש המכון לארכיאולוגיה, אוניברסיטת תל אביב

אני שמח לברך את רשות העתיקות במלאת עשרים שנה להקמתה. בשנים אלה הרשות תרמה לחיזוק השמירה על עתיקות ארצנו, לעידוד פרסום תוצאות החפירה ולפיתוח האתרים שנחשפו. אני מאחל לרשות העתיקות המשך, הרחבה והעצמה של פעילויות מבורכות אלה.

אני מברך את רשות העתיקות על מאמציה בהידוק הקשרים עם המכונים והחוגים לארכיאולוגיה באוניברסיטאות בישראל. המכון לארכיאולוגיה של אוניברסיטת תל אביב, האמון על המצוינות המדעית, שוקד על פיתוח מערכת של שיתוף פעולה עם רשות העתיקות בחפירות היזומות של המכון במגידו, בית ירח, בית שמש, אפולוניה, יבנה ים, רמת רחל, ומערת קסם ובמכלול רחב של חפירות הצלה.

על עתיקותיה ועל אתריה הקדומים. רשות העתיקות הפכה מאז לגוף הארכיאולוגי הגדול במדינה, אשר בנוסף לשמירה על עתיקות ואתרים עוסק גם בחפירות, חקר ממצאים ופרסומם, חינוך וקירוב הציבור לארכיאולוגיה. אין ספק שהיקף פעילות הרשות מרשים וראוי להערכה.

אנו מתגאים בעובדה שרבים מתלמידינו - בוגרים, מוסמכים ודוקטורים - הם עובדי הרשות.

המגמה לארכיאולוגיה באוניברסיטת בן-גוריון נהנית זה שנים רבות משיתוף פעולה פורה עם רשות העתיקות ושמחה לברך את כל עובדיה בברכת כה לחי!

פרופ' ארתור סג"ל ראש המכון לארכיאולוגיה על שם זינמן, אוניברסיטת חיפה

לכל אנשי רשות העתיקות העוסקים על בסיס יומיומי בעשייה המרגשת והמרתקת של חשיפת העבר החומרי של ארץ ישראל והשוקדים על שמירת עברה ההיסטורי-התרבותי העשיר כל כך, לכם מגיעה הברכה ביום חג זה.

בטוחני שכולנו ערים לכך שעוד רבה המלאכה לפנינו. מה שהושג ב־20 השנים האחרונות, ואכן הושג הרבה, זו רק ההתחלה. ביום חג זה של 20 שנים לרשות

הרבה מעבר לכך בשמירה על עתיקות הארץ. הנני רוצה לציין כאן במיוחד אספקט נוסף של עבודת הרשות וזו מערכת הפרסומים הענפה שהיא מנהלת בשנים האחרונות, ואשר מסכמת לטובת הציבור את הישגיה בחפירותיה המרובות בכל רחבי הארץ. כה לחי.

פרופ' עמיחי מזר חתן פרס ישראל לארכיאולוגיה 2009

ברכות רבות לרשות העתיקות במלאת עשרים שנה להיווסדה. רק מי שזכר את ימי אגף העתיקות במשרד החינוך יכול להעריך את המהפכה האדירה שהתרחשה מאז הקמת הרשות בתחום הפיקוח על אתרי פיתוח ובנייה, גילוי וזיהוי אתרים ארכיאולוגיים, חפירות הצלה, פרסומים מדעיים ושימור אתרים ארכיאולוגיים וממצאים.

הארכיאולוגים העובדים ברשות עושים עבודת קודש בתנאים לא קלים והישגיהם רבים. אני מאחל לרשות כי תצליח בעתיד להשוות את מעמדם של הארכיאולוגים העובדים בה לזה של חוקרים אחרים בשירות המדינה, וכי יושקעו משאבים רבים יותר על מחקר הממצאים ופרסומם המדעי.

ד"ר חיים גולדפוס ראש המחלקה למקרא, ארכיאולוגיה והמזרח הקדום בשם המגמה לארכיאולוגיה, אוניברסיטת בן-גוריון

השנה ימלאו שני עשורים לרשות העתיקות, שהקמתה בשנת 1990 מצינת מהפכה במעמד שנתנה המדינה לגוף, שנועד להגן ולשמור

מר אלי אמיתי**מנכ"ל רשות הטבע והגנים**

רשות הטבע והגנים מאחלת ברכות המות לרשות העתיקות לכבוד 20 שנים להקמתה. רשות העתיקות אחראית לחקירת העתיקות בישראל ולהגנתן. לצדה, רשות הטבע והגנים אחראית לניהול האתרים הארכיאולוגיים החשובים ביותר בארץ בגנים הלאומיים ובשמורות הטבע, חלקם גם אתרי מורשת עולמית. לאור זאת, יש חשיבות רבה למערכת יחסי העבודה ולשיתוף הפעולה החיובי והמוצלח בין שתי הרשויות. כשותפים לדרך, שני הגופים דואגים לטפח מערכת זו המבוססת על האמנה בין הרשויות ועוסקים יומיום בפעילויות משותפות למען שמירת המורשת בארץ ישראל.

אנו מאחלים לרשות העתיקות שנים רבות של הצלחה ועתיד מבטיח של חקירה, שמירה וחינוך למורשת העבר בישראל.

מר יוסי פלדמן**מנכ"ל המועצה לשימור אתרי מורשת בישראל**

לאחותנו "רשות העתיקות" שחודרת לשורשי הפעילות האנושית בארץ ישראל וחושפת את פעילותו של האדם בארץ, את תרבותו ואת אורחות חייו.

ברכה חמה, שתמשיכו להעמיק בחשיפה במחקר ובהצגתו להמוני בית ישראל. המועצה לשימור אתרי מורשת מייצגת את המשך הטיפול בתרבות הארץ תוך תיאום ושיתוף פעולה עם רשות העתיקות.

אף על פי שרשות העתיקות ב־20 שנות קיומה היא רק רובד דק בחשיפת תרבות הארץ, היא הצליחה בתקופה קצרה יחסית להניח יסודות משמעותיים לחקר ארץ ישראל.

מר ניר ברקת**ראש העיר ירושלים**

עם אשר שוכח ומזניח את מורשתו מאבד את השורשים המחברים אותו לעברו, לארצו

עם מוסדות המחקר הארכיאולוגיים, לחיזוק המחקר הארכיאולוגי ולשימור המורשת התרבותית בכל חבלי הארץ.

פרופ' דוד אדן־ביוביץ**ראש המכון לארכיאולוגיה אוניברסיטת בראילן**

הנהלת המכון לארכיאולוגיה של אוניברסיטת בראילן וכל הארכיאולוגים החברים במכון שולחים את ברכתיהם לרשות העתיקות לרגל מלאות 20 שנה להקמת הרשות: להנהלת הרשות, בראשותו של מר שוקה דורפמן, האחראית על אתרי העתיקות בארץ ישראל ומופקדת על פעילות הרשות, לצוות תחום הפירות וסקר ולארכיאולוגים במרחבים, והמומחים לתחומיהם, החופרים ושוקדים על חקירת הממצאים ופרסומם, לצוות תחומי השימור, הטיפול בממצאים ואוצרות המדינה, הדואגים לשימור מבנים וממצאים ולשמירה עליהם, ליחידה למניעת שוד, לצוות תחום פרסומים, לעוסקים בחינוך והסברה ולצוות הספרייה והארכיון.

ברצוננו להודות למנהל הרשות, לחוקריה ולעובדיה, עבור הסיוע, העצה ושיתוף הפעולה שאנחנו מקבלים מהם במשך כל השנים הללו. אנחנו מאחלים לכולכם שנים רבות של המשך פעילות מבורכת ומוצלחת.

פרופ' מיכל ארצי**המכון ללימודי ים, אוניברסיטת חיפה**

רק בת עשרים וכבר רבת פעלים. עשרים שנים של עשייה מורכבת למרות ריבוי הלחצים. המשיכי במיזוג הארכיאולוגים הצעירים בשורותייך, ללא הבדלי מגדר ועדה. כך נוכל בכוחות משותפים לשמר ולפאר את המורשת הארכיאולוגית של הארץ.

אני מברך את עובדי רשות העתיקות בהצלחה במאמציהם הבלתי נלאים בהגנה על אוצרות התרבות העתיקים של ישראל. ישר כוחכם!

פרופ' זאב וייס, ראש המכון**לארכיאולוגיה,****האוניברסיטה העברית**

ברכה שלוחה לרשות העתיקות ביום חגה, על פועלה ועל מאמציה בשימור המורשת הארכיאולוגית של יושבי הארץ בני כל הדתות, למען המבקרים בה ולמען הדורות הבאים. העשייה הארכיאולוגית, זו המשותפת לרשות העתיקות ולמוסדות המחקר האחרים, מספרת לבני המקום, כמו לאלו הבאים ממחוזות מרוחקים, את סיפורה של הארץ ותולדותיה לאורך אלפי שנים, מראשית היות האדם ועד העת החדשה.

בשמי ובשם חברי במכון לארכיאולוגיה באוניברסיטה העברית בירושלים, אבקש לברך את עובדי רשות העתיקות ואת העומד בראשה, שימשיכו למלא את משימותיהם בדבקות, ימלאו את יעדי הרשות בהצלחה וישמרו על קשר ושיתוף פעולה הדוק

תכנים בנושאי היסטוריה, ארכיאולוגיה, טבע, נוף ומורשת.

מר גלעד פלד מנכ"ל המישלמה ליפו

אני מתכבד לברך את מנהל רשות העתיקות ואת מנהליה לרגל 20 שנות פעילותכם. עיריית תל אביב-יפו, באמצעות המישלמה ליפו, מפתחת את יפו בעשר השנים האחרונות תוך השקעת משאבים רבה, שהביאה כבר לתוצאות ולשגשוג ניכר.

חלק נכבד מעבודתנו כרוך בשיתוף פעולה נרחב עם הרשות, בנושאים רגישים ובסביבת עבודה מורכבת מאוד. לאורך הדרך ידענו אתגרים לא קלים ולכולם יכולנו תוך שיתוף אמתי וראייה כנה של האינטרס הציבורי. בשם העירייה והמישלמה, אני מאחל לרשות ולך המשך פעילות פורה ומודה לך על הדרך שבה אתה מוביל את שיתוף הפעולה.

עו"ד ירון קליין

מנכ"ל החברה לפיתוח יפו העתיקה

במלאת 20 שנה לרשות העתיקות ברצוני לנצל את ההזדמנות ולברך בשם החברה לפיתוח יפו העתיקה את הרשות על פועלה החשוב לשימור ולקידום המורשת ההיסטורית בארץ ישראל בכלל וביפו העתיקה בפרט.

יפו העתיקה היא מהערים העתיקות בעולם, וככזו היא גדושה באתרים הסטורים ואבן שואבת לכל מי שעוסק או מתעניין בארכיאולוגיה. משום כך, גם הקשר בינינו כמי שאמונים על שימור, פיתוח וקידום המתחם לבין רשות העתיקות לאורך כל שנות קיומה הוא הדוק ופורה במיוחד. אני מאחל לכם ולנו עוד שנים רבות של עשייה ושיתוף פעולה מוצלח.

להיחשף ולהכיר מקרוב אתרי ארכיאולוגיה ונכסי תרבות ומורשת, המגלמים את עוצמותיה של ארץ ישראל.

אני רואה בכל אחת ואחד מכם שותפים לחזון ולמודל החיים העירוני של טבריה, הפועל תחת הכותרת "עבר מצמיח עתיד", להידוק הקשר שבין הקהילה לערכי המורשת.

מר שמעון לנקרי ראש העיר עכו

עכו - עיר תרבויות הים התיכון ובעלת עבר היסטורי מפואר, שמחה לברך אתכם על 20 שנות פעילות בשמירה איתנה על המורשת התרבותית ועל אתריה ההיסטוריים והעתיקים של מדינת ישראל. לציון מאורע חשוב זה, קבלו את ברכותינו הלבביות והמשיכו בפעילות מבורכת זו.

מר זקי לוי ראש העיר בית שאן

הקשר בין העיר בית שאן לרשות העתיקות קיים כבר שנים רבות. פרויקט החפירות הארכיאולוגיות בגן הלאומי בית שאן וברחבי העיר בניהולה של רשות העתיקות הביא לחשיפת והביזנטית ובתקופות היסטוריות נוספות.

שיתוף הפעולה בין עיריית בית שאן לרשות העתיקות והעומד בראשה, מר שוקה דורפמן, מסייע לנו לקדם פרויקטים תיירותיים בשנים האחרונות, בשיתוף גופים ציבוריים נוספים, במטרה להשיב את בית שאן לימי תהילתה ולהציבה במקום בולט על מפת התיירות בישראל.

אני מאחל לנו ולרשות העתיקות עוד שנים רבות של שיתוף פעולה ושמירה על המורשת הארכיאולוגית והתרבותית של ארץ ישראל.

מר אלי ברדה ראש העיר מגדל העמק

ברצוני לברך את רשות העתיקות במלאת 20 שנות עשייה קהילתית מבורכת, שמירה על המורשת התרבותית הבנויה בארץ ולהעלות על נס את העשייה המשותפת והקמתו של פארק ארכיאולוגי חינוכי במגדל העמק.

מטרת הפרויקט לקרב את המורשת הקדומה של היישוב לקהילה המקומית, להעשיר כמה מהשטחים הפתוחים בעיר וליצור סביבת לימוד חוץ בית-ספרית, שבמסגרתה יילמדו

ולתרבותו. רשות העתיקות עושה פלאים בחשיפתם ובחקירתם של ממצאים השופכים אור על ההיסטוריה שלנו. הדאגה לשימורם ולשמירתם של הממצאים מאפשרת חינוך של דורות רבים על ברכי המורשת של העם והארץ. אני רוצה לברך את הרשות ולהודות לה על פועלה ארוך-השנים ועל העבודה החשובה שהיא עושה בעיר ירושלים.

מר סימון אלפסי ראש העיר יקנעם

ארץ ישראל נשתבחה בעתיקות רבות שחושפות את עושרה התרבותי ואת אוצרותיה, והיא משופעת באתרי ארכיאולוגיה בני מאות ואלפי שנים. פעילותה המבורכת של רשות העתיקות משמרת את צביונה של ארץ הקודש ומלמדת דורות שלמים על אודות ההיסטוריה שהתרחשה כאן. השמירה על המורשת התרבותית היא נכס צאן וברזל של עמנו. עבודת רשות העתיקות היא עבודת קודש, שמנגישה את המידע מהעבר ומקרבת בין הפרט לעתיקות. בזכות רשות העתיקות, כולנו זוכים לקבל עדויות חיות מן העבר, לשמר את ההווה ולהביט לעתיד.

מר זוהר עובד ראש העיר טבריה

לרגל ציון 20 שנות פעילות מרתקת ועשייה אחראית, שלוחה ברכתי החמה לכל חברינו ברשות העתיקות. עבודתכם רבת-השנים בעיר טבריה וברחבי המדינה מאפשרת לנו ולדורות הבאים ליהנות,

רשות העתיקות

חזונה הראשון וכניה לעתיד

ד"ר עוזי דהרי

לסקר הוקמה בשנת 1964, ותקציבה נקבע בהתאם לפרויקטים שנתיים שאישר האוצר.

באווירה זו, מי שקבע בפועל את מדיניותה הארכיאולוגית של ישראל היו הפרופסורים לארכיאולוגיה, ובעיקר פרופ' יגאל ידן. בעקבות פירותיו של ידן במצדה, והחפירות הנרחבות שביצע האגף לשיפור פני הארץ במשרד ראש הממשלה (כמעט ללא מעורבות אגף העתיקות) בקיסריה, בעבדת, בממשית, בשבטה ובאתרים אחרים, שכנע ידן את ממשלת ישראל להקים את רשות הגנים הלאומיים שתטפל ותטפח את אתרי העתיקות החשובים במדינה תוך התעלמות מוחלטת מאגף העתיקות. עוד גוף שהיה פעיל מאוד בתחום הארכיאולוגיה באותה תקופה הוא "החברה לחקירת ארץ ישראל ויישובה", בראשותו של מנהלה האנגרטי יוסף אבירם. מכוני המחקר האקדמיים ו"החברה לחקירת" כמעט ויתרו את אגף העתיקות, אשר עסק רק מעט מאוד במחקר והתמקד במתן רישיונות לחפירות ובארכיונאות.

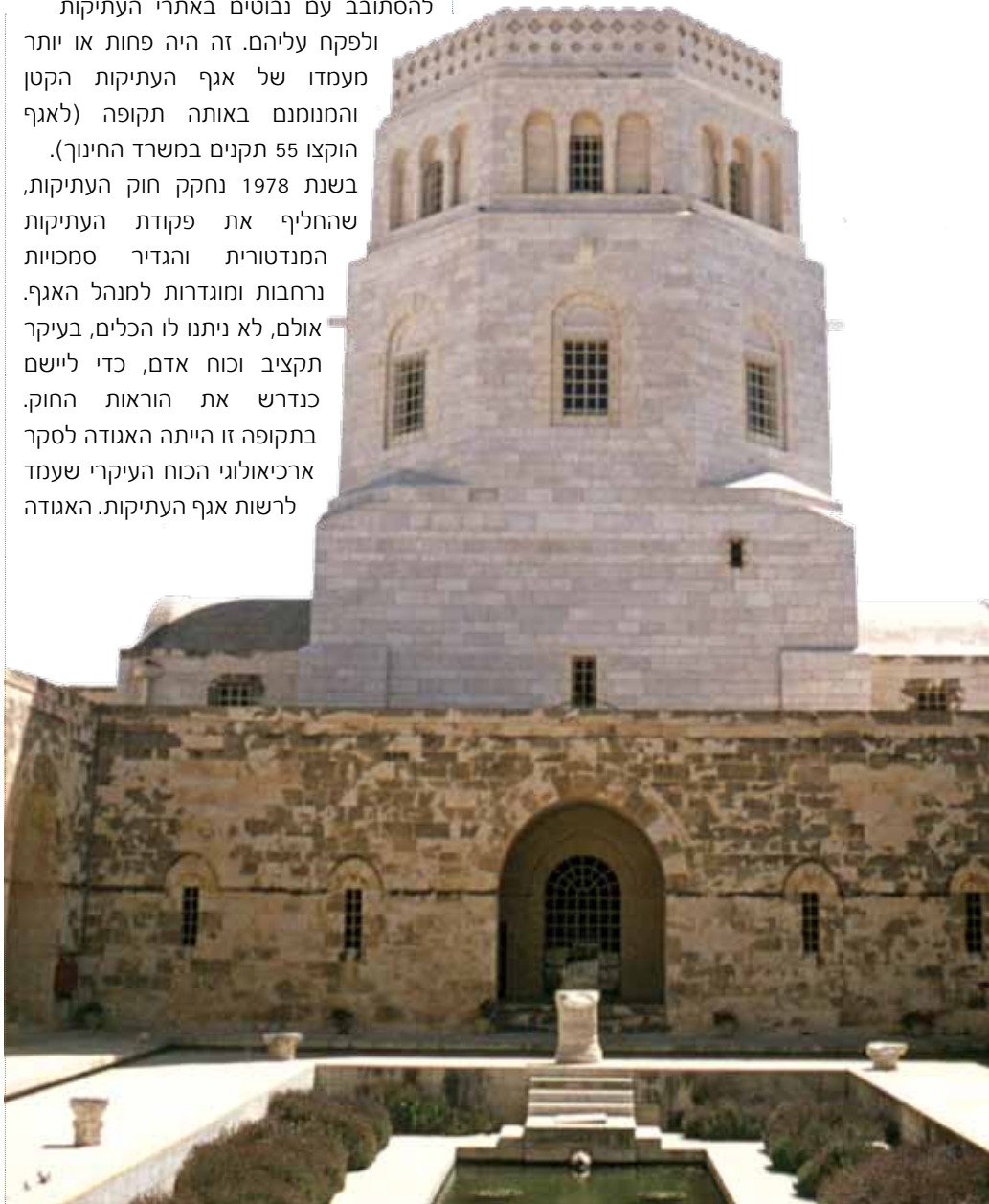
בשנות השמונים, בעיקר בעקבות פרויקט הדגל של האגודה לסקר ארכיאולוגי של ישראל, דהיינו, סקר החירום בנגב ובצפון סיני לקראת פינוי סיני, קמו מתוך האגף והאגודה מתנגדים רבים למצבו ה"מנומנם" של אגף העתיקות. קבוצה זו, שרבים כינוה "התורכים הצעירים", דרשה להביא לאגף מנהל בעל שיעור קומה, כזה שיהיה מסוגל לקבוע מדיניות ארכיאולוגית וליישמה ובכך למלא את ייעודו של אגף העתיקות.

כבר בשנת 1985 עלה הרעיון לשכנע את האלוף אמיר דרורי לנהל את האגף. בשנת

שפחתה של הארכיאולוגיה הישראלית, וכי על אגף העתיקות להחזיק מפקים שאינם ארכיאולוגים שתפקידם להסתובב עם נבטים באתרי העתיקות

ולפקח עליהם. זה היה פחות או יותר מעמדו של אגף העתיקות הקטן והמנומנם באותה תקופה (לאגף הוקצו 55 תקנים במשרד החינוך). בשנת 1978 נחקק חוק העתיקות, שהחליף את פקודת העתיקות המנדטורית והגדיר סמכויות נרחבות ומוגדרות למנהל האגף. אולם, לא ניתנו לו הכלים, בעיקר תקציב וכוח אדם, כדי ליישם כנדרש את הוראות החוק. בתקופה זו הייתה האגודה לסקר ארכיאולוגי הכוח העיקרי שעמד לרשות אגף העתיקות. האגודה

כשהייתי סטודנט לארכיאולוגיה באוניברסיטה העברית בירושלים בשנות השבעים של המאה הקודמת אמר לנו פרופ' מכובד ומלומד לארכיאולוגיה, כי תפקיד אגף העתיקות לשמש

שהמערכת תכלול גם אתרים שנחפרו בעבר: תכניות חפירה, פרסומים מדעיים, כרטיסי חפץ של הממצאים, תצלומים, שרטוטים ומידע מנהלי על אותם האתרים. מערכת זו תהא פתוחה לציבור הרחב באתר האינטרנט של הרשות, בעברית ובאנגלית לפחות, ורצוי גם בערבית.

3. שנשכיל להעביר למקבלי ההחלטות ולציבור הרחב שאתרי העתיקות במדינת ישראל הם נכס לאומי ולא נטל לאומי. שחובה חלה עלינו לשמר אתרים אלו ולטפחם, שהרי ללא קשר לעבר אין עתיד.

חותרים לכך בעיקר בדרך של מעורבות בשלבי התכנון בפיתוח הארץ ופחות בקביעת תנאים מגבילים לביצוע לאחר שהתכנון כבר הושלם.

ובאשר לעתיד

1. פרט לתקווה, שנהיה מתוקצבים כראוי, נטפל בעתיקות ובאתרי העתיקות כראוי, נביל את הארכיאולוגיה הישראלית ונמצא את האיזון הראוי בין שמירת העתיקות לפיתוח הארץ, אני רואה בחזוני שישה נושאים מרכזיים:

1. שנהיה הארכיאולוגים והמשמרים הטובים

1988 נאות אמיר דרורי לקבל את התפקיד, וכבר בפגישת העבודה הראשונה שלנו אתו, הצענו לו להפוך את האגף לרשות סטטוטורית בדומה לרשות שמורות הטבע ורשות הגנים הלאומיים. אמיר נרתם במרץ למשימה, וכך, בשנת 1989, נחקק חוק רשות העתיקות, ובאפריל 1990, הוקמה רשות העתיקות. חזונה הראשון של הרשות היה למלא את המפורט בחוק הרשות: "לטפל בכל ענייני העתיקות בישראל". ואכן, בשלב הראשון אוחדה האגודה לסקר ארכיאולוגי עם הרשות, נקבע מבנה ארגוני חדש שנתן מענה לכל

4. שיירבו התצוגות והתערוכות הארכיאולוגיות שאנו מקימים בכל רחבי הארץ ובעולם כולו.

5. שנצטרף למרבית המדינות במזרח התיכון ונצליח לאסור בחקיקה את המסחר בעתיקות, המתיר בפועל לשדוד עתיקות ולמכרן לגופים ולאנשים פרטיים; שנצליח לשכנע את הציבור הרחב שמקומן של העתיקות בתצוגות במקומות ציבוריים ובמוזיאונים ולא בבעלות פרטית.

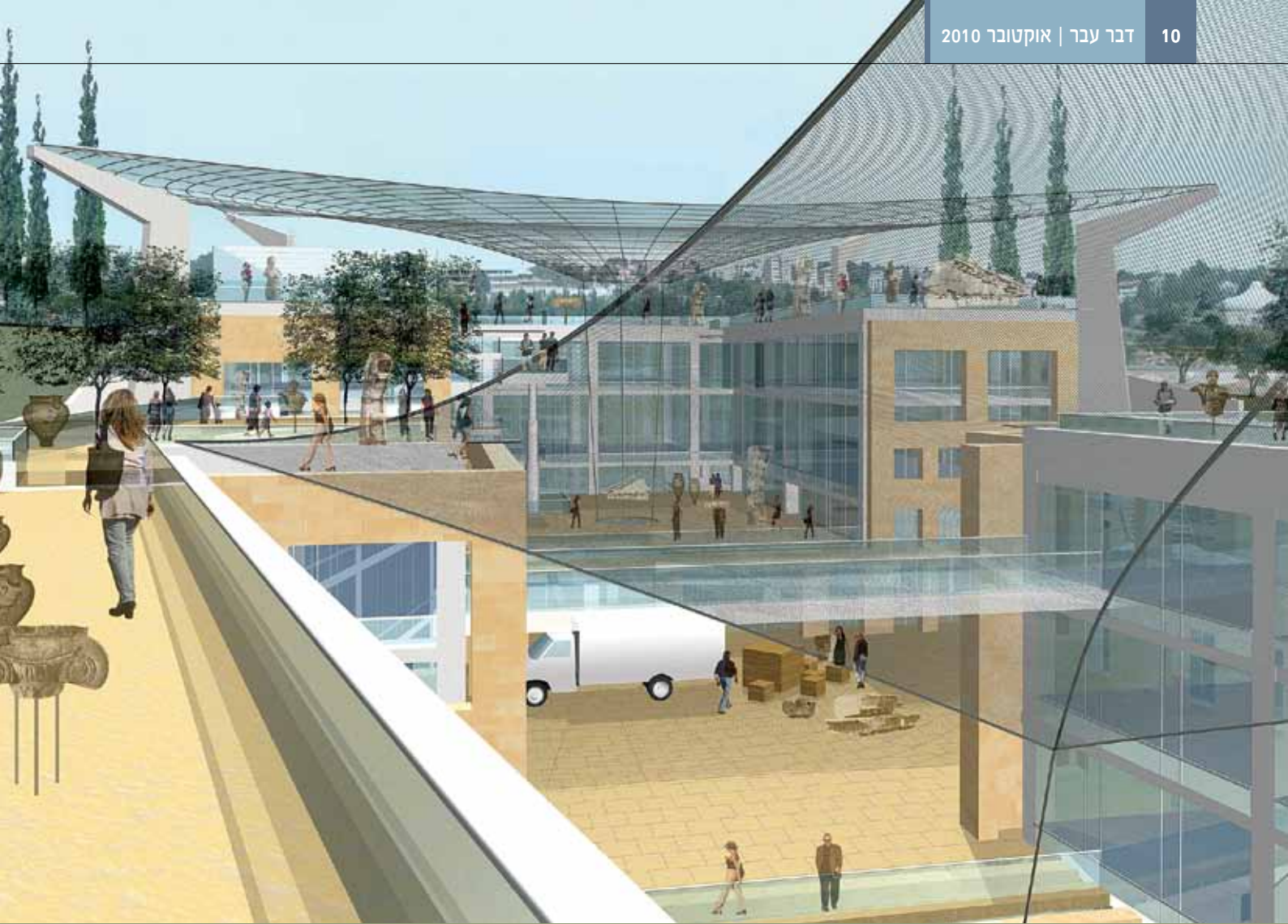
6. שבשנת 2014 נחונך את "הקריה הלאומית לארכיאולוגיה של ארץ ישראל" בקריית המוזיאונים בירושלים.

2. ביותר. שיהיו לנו את מיטב המומחים לכל התקופות והנושאים שהארכיאולוגיה נוגעת בהם, ושפרסומינו המדעיים ישתפרו וירבו. שנצמצם באופן משמעותי את הפער בין ביצוע החפירה לבין פרסומה ושהפרסום יתקדם ויקיף תחומי מחקר נוספים. שנשכיל לאחסן את העתיקות ולשמרן בתנאים הטובים ביותר.

2. שתהיה לנו מערכת מידע גאוגרפית מדויקת לכל אתרי העתיקות בישראל, כולל מיקום פוליגוני לכל אתר ולכל מתחם ומבנה באתר, שיאפשר קישור ישיר ויעיל לכל המידע הארכיאולוגי על אודות האתר.

צורכי הטיפול בעתיקות והושם דגש על מניעת שוד עתיקות ועל שימור העתיקות. לראשונה, נטלה הרשות את הבכורה על הארכיאולוגיה הישראלית.

במסמך החזון והייעוד של הרשות הגדיר שוקה דורפמן, מנהלה הנוכחי של הרשות, את מעמדה של הרשות כך: "הרשות תהא הגוף המוביל בארכיאולוגיה של ישראל". נושא חשוב נוסף שהוגדר במסמך זה הוא הצורך במציאת האיזון הראוי, בכל החלטה הקשורה בפעילות הרשות, בין הצורך בשימור העתיקות לבין הצורך בפיתוח הארץ. השגת האיזון בין שני צרכים מנוגדים אלו היא יעד מרכזי, ואנו

הקריה הלאומית לארכיאולוגיה של ארץ ישראל

ד"ר עוזי דהרי

הקריה הלאומית לארכיאולוגיה של ארץ ישראל על-שם ג'יי וג'יני שוטנשטיין תשמש בית קבע לרשות העתיקות: לאוצרות המדינה, למעבדות השימור והשחזור, לעשרות אלפי מטבעות עתיקים, לאוסף הגדול בעולם של קטעי המגילות הגנוזות ולחוקרי הרשות. כמו כן, תאכלס הקריה את מרבית משרדי רשות העתיקות הפזורים היום בירושלים.

לראשונה, הציבור הרחב יוכל להשקיף מבעד לגשרים ולקירות שקופים על העבודות המתבצעות במעבדות רשות העתיקות ולהתרשם מלמעלה ממיליון ממצאים הנמצאים באוצרות המדינה. את הקריה החדשה (כ־20,000 מ"ר) תכנן האדריכל משה ספדיה, ובתכניתה יש הדים לחפירה הארכיאולוגית. הקריה תיבנה בקריית המוזיאונים בירושלים, מול הכנסת וסמוך למוזיאון ישראל.

האגודה לסקר ארכיאולוגי של ישראל

יהודית בן-מיכאל, פנינה שור

קדש ברנע, 1978

באזור חיפה בראשותם של יעקב עולמי המנוח ואברהם רונן יב"א, ואילו החוליה השנייה פעלה בנגב, בראשותו של רודולף כהן, שהיה אז ארכיאולוג מחוז הנגב. לרשות החוליות עמדו כלי רכב וציוד מתאים. ואכן, שיטת סקר המפות הוכיחה את עצמה אם נשפוט לפי מספר האתרים שנתגלו - לפעמים כמה מאות בכל מפה - והם שילשו לרוב את מספר האתרים הידועים; חלקם אף יועד להכרזה.

בשנת 1968, לאחר מלחמת ששת הימים, החליטה המועצה לערוך "סקר חירום" ביהודה, בשומרון ובגולן כדי לערוך הכרות מחודשת ומפורטת עם האתרים העיקריים באזורים אלו. לצורך זה נרכשו שבעה ג'יפים והוקמו שבע חוליות שעבדו במשך כשנה על תיעוד האתרים. המזכיר באותה תקופה היה עמוס קלונו; לאחריו, נתמנה, כמזמנו, דן אורמן למזכיר.

לאחר פינוי סיני בשנת 1978 החלה תקופה

כדי להפיץ את דעת הסקר. פרופ' מזר היה הרוח החיה בסקר ואחד שעודד אותנו לאורך כל הדרך. הוא גם סידר לנו קבלת פנים אצל הנשיא אז וראה בסקר מפעל בעל חשיבות עליונה.

הרעיון היה לערוך "אינוונטר" מלא של האתרים בארץ לפי מפות בקנה"מ 1:20,000. לשם כך הוחלט שכל מפה של 100 קמ"ר תיסקר בפירוט מטר אחר מטר, ושעל כל מפה תהיה אחראית חוליה שתתעד את השרידים ותמזוד אותם. הכוונה הייתה לפרסם כל מפה בחוברת נפרדת במטרה לאסוף כמה שיותר פרטים על כל התקופות ועל כל האתרים בשטח הסקר (לא סקר נושאי!). ברעיון זה ובשיטה זו תמכו מזר ורוב חברי ההנהלה, אולם, חלק מן הקהילה הארכיאולוגית לא קיבל את החלוקה השריונית למפות ודרש סקר נושאי או סקר לפי אזורים גאוגרפיים.

עם תחילת העבודה, מונה זאב ייבין למזכיר הסקר והוא הפעיל שתי חוליות: האחת פעלה

נתבקשנו, זקני השבט, לספר מעט על האגודה לסקר ארכיאולוגי של ישראל. בשנת 1990 הייתה האגודה לסקר, עם אגף העתיקות, חלק מהתשתית שעליה נבנתה רשות העתיקות, כפי שתיאר זאת אז זאב ייבין, מזכירה הראשון של האגודה: "הסקר נוסד ב-1964... הסקר החל לפעול לאחר שהמועצה הארכיאולוגית העלתה את הצורך להקים אגודה ולהפעיל את הסקר על ידי האגף [אגף העתיקות]. פרופ' מזר היה יושב ראש המועצה והוא העביר את ההחלטה... שפורסמה בפרוספקט שהוצאנו

המודד בפעולה, קדש ברנע, דצמבר 1978

1

2

3

ברחבי הנגב. הצעירים, יפיהבלורית של אז, בגרו, למדו והשכילו, התחתנו, הולידו ילדים וכבר חובקים נכדים. במהלך שנות השמונים נטלה האגודה חלק בביצוע של שלושה פרויקטים גדולים וממושכים: החפירות בחצבה, בקיסריה ובבית שאן. בתקופה זו עלה גודלה של האגודה והיקף פעילותה על זו של אגף העתיקות. לקראת סוף שנות השמונים התמנה אמיר דרורי המנוח למנהל אגף העתיקות. בראשית שנת 1990 הוקמה רשות העתיקות, והיא קלטה את עובדי אגף העתיקות ועובדים רבים מהאגודה לסקר ארכיאולוגי של ישראל. ראוי לציין שחזנם של מייסדי האגודה לסקר ארכיאולוגי, והחלטתם לפרסם את מפות הסקר על פי חלוקה גאוגרפית, התגשמו! הראיה לכך היא שעל מדף הספרים יש היום 45 מפות סקר.

חדשה באגודה לסקר ארכיאולוגי של ישראל, עת הוחלט לערוך סקר חירום בנגב כהכנה להעתקת בסיסי צה"ל ושטחי האימונים מסיני לנגב. הסקר, בניצוחם של רודולף כהן המנוח ושל יהודית בן-מיכאל, מזכ"ל האגודה, התפרס על פני 30 מפות, ובמהלכו "פשטו" עשר חוליות סקר רכובות על ג'יפים צהובים, מבהיקים, על רחבי הנגב במטרה לתעד את כל האתרים באזור. סקר החירום בנגב "הוליד" שלושה פרויקטים גדולים: חפירות רמת מטרד, חפירות בקעת עובדה וחפירות מלחתה. היום, נוסעים מיד לאחר השרות הצבאי למזרח הרחוק ולדרום אמריקה, אך בימים ההם נדמה היה שכולם ירדו לנגב. מאות צעירים וצעירות השתתפו במשך השנים בסקר החירום, תקופה שלימים זכתה לכינוי "ימי הסקר העליונים". הג'יפים על רכביהם הגיעו, או שלא, למחוזות בתוליים

4

5

1. פנינה שור בפוגרה בערבה
2. חדר אוכל ומטבח בקדש ברנע
3. פירוק מחנה קדש ברנע
4. באר רסיסים, יולי 1978. משמאל לימין מאנשי האגודה ואגף העתיקות יהודית בן מיכאל, רודולף כהן, ביל דיור (אוניברסיטת אריזונה), ישראל ותקין ופנינה שור
5. רמת מטרד, 1979. מימין לשמאל: בנימין מזר, רודולף כהן, פנינה שור וד"ר זאב ייבין

עשרים שנה אחרי

חפירות ומחקרים ארכיאולוגיים ברשות העתיקות

ד"ר גדעון אבני

בבית שאן, בקיסריה, בירושלים, בבית גוברין ובבניאס - סייעו למיצובה של הרשות כגורם מוביל גם בניהול חפירות רב-שנתיות גדולות. השילוב בין גלי העלייה מרוסיה לבין תנופת הפיתוח בארץ בראשית שנות ה־90 למאה ה־21 הטילו עם הרשות, שקלטה מספר גדול של ארכיאולוגים שהשתלבו בעבודות חפירה ברחבי הארץ.

מפעלי החפירות

כמה מעובדי הרשות שעמדו בראש החפירות הגדולות באתרים החשובים בארץ זכו להפוך את עבודתם למפעל חיים אקדמי.

מפעל חפירות בית שאן | גבי מזור ורחל בר־נתן חפרו בבית שאן במשך שנים ארוכות וחשפו את מבני הציבור, המרחצאות, המקדשים והרחובות הראשיים של העיר בתקופות הרומית, הביזנטית והאסלאמית הקדומה. תגליותיהם, בשילוב אלו של משלחת האוניברסיטה העברית, היו היסוד להפיכת בית שאן לאחד האתרים הארכיאולוגיים המרשימים ביותר במזרח התיכון.

מפעל חפירות מרשה ובבית גוברין | עמוס קלוזר חפר במשך שנים רבות במרשה ובבית גוברין, תחילה מטעם אגף העתיקות ובהמשך מטעם רשות העתיקות. בחפירותיו התגלו המערכות התת־קרקעיות המרשימות סביב תל מרשה וחלקים מהעיר התחתית מהתקופה ההלניסטית, וכן האמפיתיאטרון בבית גוברין ומבני הציבור שסביבו.

מפעל חפירות קיסריה. ספי פורת הקדיש את מרב שנותיו ברשות העתיקות לחפירות בקיסריה, שם עבד במקביל למשלחות ממוסדות מחקר אחרים בארץ ובחו"ל, וזכה לחשוף חלקים נכבדים של העיר הרומית והביזנטית.

מפעל חפירות בניאס | וסיליוס צפיריס עסק שנים רבות בניהול

בדיון ציבורי שנערך בשנת 1985 על מעמדה של הארכיאולוגיה בישראל הציג אחד המתדיינים, פרופסור מוכר לארכיאולוגיה, את חלוקת התפקידים הרצויה מבחינתו בין אגף העתיקות דאז לבין המכונים לארכיאולוגיה באוניברסיטאות כך: "אתם צריכים להיות העומדים על משמר אתרי העתיקות, הממלאים את תפקיד השוטרים באתרים. כאשר מתגלה אתר חשוב הראוי לחפירה או ממצא ייחודי הראוי לפרסום מדעי יש לקרוא לבעלי המקצוע האמיתיים, הלא הם הארכיאולוגים באוניברסיטאות, והם צריכים לבצע את החפירות המקצועיות והמסובכות". ראיית עולם זו, שגם בעת שנאמרה לא תאמה ממש את המציאות, נראית היום כלקוחה מעולם אחר. היום, בשנת 2010, מרבית אנשי המקצוע בתחום הארכיאולוגיה הישראלית מועסקים ברשות העתיקות. מספר עובדי הרשות שלהם תואר שלישי הוא כחמישים - מספר הגדול בהרבה ממספרם בכל אחד מהמוסדות האקדמיים בארץ. כמה מעובדי הרשות הם מאנשי המקצוע הבולטים בתחומם בארץ ואף מחוצה לה, והשיגיהם המדעיים מוכרים ומוערכים בחוגים רחבים. רשות העתיקות מבצעת את רוב החפירות הארכיאולוגיות בארץ, כולל מפעלי חפירות רב־שנתיים, גדולים ומורכבים.

מה גרם להפך במעמדה של רשות העתיקות בארכיאולוגיה הישראלית?

אחת המטרות המרכזיות שקבע מייסד רשות העתיקות ומנהלה הראשון, אמיר דרורי, הייתה למצב את רשות העתיקות כגוף מקצועי מוביל. לשם כך, הוגבר הפיקוח על האתרים ושונתה מעיקרה הגישה לחפירות ההצלה. עם הגידול החד בכמות החפירות, עלתה גם הדרישה לארכיאולוגים מיומנים שינהלו אותן. צורכי הפיתוח התיירותי - באתרים, כגון

החפירות בבניאס שבצפון, ובמהלך נחשפה עיר שהתקיימה מהתקופה הרומית ועד לימי הביניים.

החפירות בירושלים | מאז שנת 1995, גולת הכותרת של חפירות רשות העתיקות הן החפירות בירושלים. היקפן הוא הרחב ביותר מאז ראשית המחקר הארכיאולוגי בעיר לפני יותר מ־150 שנה. החפירות, שנערכו בראשותו של רוני רייך מדרום וממערב להר הבית ובעיר דוד, נמשכו למעלה מעשור והוסיפו מידע חשוב על תולדותיה המפותלות של העיר. חלק מתוצאות החפירות הללו שינו מוסכמות שהיו מקובלות במשך שנים רבות. בשנים האחרונות מוביל דור צעיר של ארכיאולוגים ברשות העתיקות את החפירות הגדולות בעיר, ונראה שעוד נכוננו לנו תגליות רבות בעקבות הממצאים בחפירות באזור רחבת הכותל, במנהרות הכותל ובעיר דוד.

חפירות ההצלה

לצד החפירות הרב־שנתיות ערכו עובדי רשות העתיקות כמה חפירות הצלה רחבות־היקף. המפעל הגדול והמורכב ביותר, שהתנהל ברציפות מאז שנת 1995, היה הסקר השיטתי

הזכוכית הפכו את חקר הזכוכית הקדומה מארץ ישראל לתחום מוביל בחקר הזכוכית בעולם. פרסומיהן הרבים נודעים באיכותם, והם שזיכו את המדור בהכרה בין-לאומית רחבה מאוד. ענף המטבעות מרכז את מרב הממצא הנומיסמטי בארץ, ותרומתו למחקר הישראלי מכריעה. כך גם חקר האריגים הקדומים מוביל בתחומו בארץ ובעולם.

דומה שההוכחה הטובה ביותר למעמדה הבכיר של רשות העתיקות בארכיאולוגיה הישראלית עולה מהנתונים המספריים: בעשרים השנים שעברו מאז הקמת הרשות ועד היום ביצעו עובדי הרשות כ-4300 חפירות הצלה, שהן כ-85% מכלל החפירות שנערכו בארץ, זאת לעומת כ-900 חפירות הצלה שנערכו מטעם אגף העתיקות בעשרים השנים שקדמו להקמתה. דומה שמספרים אלו ממחישים יותר מכל את המהפך שעברה הארכיאולוגיה הישראלית עם הקמתה של רשות העתיקות.

כתחום מחקר ייחודי, בדומה לקיים במדינות רבות באירופה. בירושלים ובסביבתה נערכו בעשרים השנים האחרונות מאות חפירות הצלה שהוסיפו נדבך חשוב לידע הארכיאולוגי על התפתחות העיר. לציון מיוחד ראויים הגילויים בכנסיית הקבר, בכנסיית הקתיסמה, באזור שער הפרחים, בשכונת ממילא, בשער יפו ובסביבתו ובשכונות החיצוניות של ירושלים (פסגת זאב, הר חומה וארמון הנציב).

אוצרות המדינה

תוצר לוואי חשוב של החפירות האינטנסיביות שניהלה רשות העתיקות מאז הקמתה הוא הגידול החד בכמות הממצאים שהגיעו לאוצרות המדינה. ממצאים אלו מפרנסים מחקרים רבים ועוד יפרנסו דורות של חוקרים בעתיד. הצורך בעיבוד המדעי של הממצאים הללו הביא להקמתם של כמה מדורים ייחודיים, ואלו בולטים בתחומם. חוקרות מדור

וחפירות ההצלה שנערכו בעקבותיו בתוואי כביש חוצה ישראל. לאורך הכביש נערכו עשרות חפירות הצלה, כמה מהן מורכבות במיוחד, כמו אלה שבמחלף עירון בצפון ובחורבת פתורה ליד קריית גת. עוד חפירות הצלה נערכו, למשל, בצומת המוביל - שם נחפר במשך שלושים שנה, לסירוגין, אחד האתרים הגדולים בארץ מהתקופה הנאוליתית, וכן בתחומי העיר מודיעין וברמת בית שמש, שם נערך מחקר סביבתי-אזורי אינטנסיבי שכמותו לא נערך עד כה בישראל.

גם בערים העתיקות בארץ, ובמיוחד ברמלה, ביפו, בעכו ובלוד, נערכו שפע של חפירות הצלה, חלקן חפירות נקודתיות בשטחים קטנים וחלקן חפירות ענק שארכו חודשים רבים. בזכות חפירות אלו הצלחנו ליצור מפות מפורטות של השרידים בתחומי הערים לתקופותיהם. אלה שימשו בסיס לחקר התפתחות הערים הללו לאורך ההיסטוריה ותרמו להתפתחות הארכיאולוגיה העירונית

פרויקטים נבחרים

חצבה

ד"ר דב נחליאלי

מצד חצבה ממוקם על גבעה נמוכה, סמוך לגדה הדרומית של נחל חצבה וצמוד לעין חצבה. החפירות באתר נערכו בראשותו של ד"ר רודולף כהן, ובהמשך הצטרף אליו ד"ר יגאל ישראל. בעין חצבה הובחנו חמש שכבות יישוב: שתי שכבות מתקופת המקרא, שכבה מהתקופה הנבטית, מצודה מהתקופה הרומית (המאות הב'-הד' לסה"נ) ושרידי חווה מהתקופה האסלאמית. החפירות במקום נערכו במסגרת פעילות להעסקת עובדים מירוחם.

עיר דוד

גו'ן זליגמן

החפירות בעיר דוד נערכות מטעם רשות העתיקות מזה שני עשורים, בניהולם של פרופ' רוני רייך, אלי שוקרון, ד"ר דורון בן עמי ויאנה צ'חונוביץ. בחפירות אלה נתגלו ממצאים רבים ששינו את תפיסת המחקר לגבי נושאים רבים הקשורים בעיר דוד: ביצורי תקופת הברונזה התיכונה; מערכות המים מהתקופות השונות; בריכת השילוח מימי הבית השני; תעלות הניקוז ההרודיאניות; וכן, מבני המגורים ומבני הציבור המרשימים מימי הבית השני ומהתקופות הרומית, הביזנטית והעבאסית שנחשפו בחניון גבעתי.

מפעל הסקרים והחפירות הארכיאולוגיות בתוואי כביש חוצה ישראל

ד"ר יהודה דגן

למשל: צלמית אישה מהתקופה הכלקוליתית מקולה, שרידי בית הקברות של תל אסור מתקופת הברונזה הקדומה וקנקנים עם טביעות "למלך" וחותמות מנהלתיים בכתב עברי קדום ממחלף עין תות מתקופת הברזל. כל אלו מגדילים את מגוון הממצאים הייחודיים ותורמים מידע חיוני למחקר הארכיאולוגי. טווח התקופות הארכיאולוגיות שנחשפו במהלך החפירות בתוואי כביש חוצה ישראל מצביע על

כמה מסקנות חשובות בנוגע לפריסת היישובים בהתאמה לתנאי הסביבה הגאוגרפיים והפיסיים. שילוב המסקנות מהסקרים ומהחפירות, אף שאלו נערכו ברצועה צרה, מחזק את הבסיס המדעי לשחזור תפרוסי היישובים בחבלי הארץ השונים.

המחקר הארכיאולוגי בתוואי כביש חוצה ישראל החל בשנת 1993 וכלל סקרי שטח מפורטים, מטעם רשות העתיקות, שתיעדו במדויק את השרידים שנראו על פני השטח. באותו זמן ערכה חוליה של חוקרים מענף הפרהיסטוריה ברשות העתיקות, בראשותם של ד"ר עפר מרדר, ד"ר חמודי הלילה וד"ר יניר מילבסקי, סקר ותיעוד של הנקודות שנמצאו בהן פריטי צור או עדויות לנוכחות בתקופות הפרהיסטוריות. בשל אורכו, חולק התוואי המרכזי של הכביש לשניים: את החלק הצפוני סקרה חוליה בראשותו של מרדכי היימן. עם התקדמות עבודות תכנון הכביש צפונה ודרומה נערכו עוד סקרים: בשנת 1994 סקרה חוליית סוקרים בראשותם של מרדכי היימן והרלי שטרק את התוואי שבין מחלף עירון למחלף עין תות; בשנת 1996 סקר אלון שביט את התוואי שמדרום למחלף שורק עד למחלף מאחז; ובשנת 2004 סקר אלי ינאי את המשכו של התוואי צפונה, עד לצומת העמקים. יואב לרר המשיך את הסקר צפונה עד לצומת סומך, ובהמשך עד לצומת יסיף.

בכל הנקודות שסומנו במפות הסקר נערכו חפירות ארכיאולוגיות, ובמהלכן נחשפה הפעילות היישובית בעת העתיקה. עושר הממצאים שנחשפו בחפירות מלמד רבות על אודות התרבות החומרית בארץ לתקופותיה,

מרשה בית גוברין

ד"ר גדעון אבני

שרידיה של העיר ההלניסטית במרשה, והמבנים המנומנטליים מהתקופות הרומית והביזנטית בבית גוברין, נחפרו לסירוגין מאז שנות השבעים למאה הכ' מטעם רשות העתיקות, בראשותו של פרופ' עמוס קלוזר. דמותו של עמוס מזוהה עם המחקר במרשה ובבית גוברין כבר יותר מארבעים שנה, והא המנוע הפעיל מאחורי היוזמות להרחבת שטחי החפירה בכל תחומי האתר. חפירות אלו יוצאות דופן בארץ מאחר שחלק גדול מהן מתנהל מתחת לקרקע - בחללים הרבים שחצב האדם מתחת לערים הקדומות. לתוצאות החפירות במרשה ובבית גוברין תרומה מכרעת לידיעותינו המצטברות על התקופות ההלניסטית והרומית ביהודה, על מכלולי המגורים, מבני הציבור, מתקני התעשייה התת-קרקעיים ומערכות הקבורה המפוארות. נוסף על יכולות המוכחות בארגון החפירות ובניהולן, ניחן עמוס קלוזר ביכולת פרסום יוצאת דופן, החושפת את חפירותיו הנרחבות בספרות המדעית בארץ ובעולם. עמוס מעורב גם בעניינים הקשורים לפיתוח האתר והכשרתו למבקרים, ולהפיכתו לאחד מהאתרים הארכיאולוגיים הפופולריים ביותר בארץ.

יפו

יוסי לוי, משה עלמי ואמיר גורזלזני

זה שני עשורים שבהם חופרים וחוקרים את יפו. בפרק זמן זה חלו שינויים מהותיים בהבנתנו את ההיסטוריה והארכיאולוגיה של העיר. עד אז הייתה יפו מוכרת בעיקר מעבודותיהם של ד"ר יעקב קפלן ושל משלחות אקדמיות מהארץ ומחוצה לה. אולם, אלה התמקדו בעיקר בתקופות הברונזה. חפירות ההצלה, שניהלו ד"ר מרטין פייילשטוקר, ד"ר יואב ארבל ועוד רבים ממרחב מרכז במתחמי שוק הפשפשים, בגנור, בטיילת ובכיכר השעון, חשפו שכונות מגורים, אזורי תעשייה ואף מבני ציבור מהתקופות ההלניסטית הקדומה, הביזנטית, האסלאמית הקדומה והצלבנית, שהשתרעו במישורים הנרחבים שמחוץ לתל. הם התייחסו בחפירותיהם לשכבות מהתקופה העות'מאנית כאל 'ארכיאולוגיה היסטורית', תחום מוכר בעולם, אך כמעט שלא בארץ. בפרויקט החפירות ביפו, המשותף לרשות העתיקות ולאוניברסיטת קליפורניה (UCLA), חשף מרטין מידע חדש על גלעינה ההיסטורית של יפו, וכן זכה לעסוק בחקר התקופות הקרובות יותר ללבנו.

שימור מגילות ים המלח

ד"ר עוזי דהרי

לא קלים. יצרנו קשר עם המעבדות המובילות בעולם בשימור והסתייענו בידע האצור בבית הספרים הלאומי. תוך שאנו לומדים מטעויות העבר, החלטנו על הדרך לשימור המגילות. אנו משוכנעים כי בחרנו בדרך הנכונה ביותר המוכרת לנו, אך מודעים לכך שיתכן ובעתיד תימצאנה דרכים טובות ועילות יותר, וכי ייתכן שבעתיד יתברר כי הדרך שבחרנו אינה הטובה ביותר. על כן, אנו משתדלים לשמר בשיטות הפיכות, ומקפידים להתעדכן במחקר ולבדוק את עצמנו ללא הפסקה. כמו כן, אנו עוסקים בתיעוד מלא של כל תהליכי השימור. השנה החליט מר שוקה דורפמן, מנהל הרשות, על פרויקט נרחב של דימות מחודש ומודרני של המגילות. נבחר מדגם של מגילות שייבדק מחדש בכל פרק זמן קבוע, במטרה לבדוק אם יש בלייה בקלף או בפפירוס, יובש בחומר האורגני, פטריות או חיידקים, וכן אם נגרם נזק לדיו. כל התיעוד הזה ייחשף לקהל הרחב באתר האינטרנט של הרשות. אנו מאמינים כי אנו פועלים בדרך הנכונה, והעתיד ישפוט.

1967 הגיע למוזיאון רוקפלר פרופ' אברהם בירן, אז מנהל אגף העתיקות. הוא התנחל בבניין הוודיע שאגף העתיקות לא יעזוב את הבניין כל עוד הוא בשליטה ישראלית. אוספי המוזיאון עברו לאחריות אגף העתיקות, ומדינת ישראל הסכימה לכך שהוא ישמש את אגף העתיקות. אבל, בעוד שעתיקות המוזיאון עברו לאחריותנו, הרי שהמגילות, כולל מחקרן ושימורן, הופקדו בידי מומחים מחו"ל, בראשות פרופ' סטרנגל.

כשנתמנה אמיר דרורי למנהל אגף העתיקות בשנת 1988, הוא הצהיר, שמגילות ים המלח הן נכס התרבות החשוב ביותר של העם היהודי, וכי עלינו לקחת את האחריות המלאה עליהן בהתאם לחוק העתיקות. הוא האמין שבמדבר יהודה חבויות עוד מגילות ושמחובתנו לחפשי, לשמרן ולפרסמן. כשהוקמה רשות העתיקות בשנת 1990, החליט אמיר החלטה אמיצה מאוד, להעביר את האחריות המלאה למחקר המגילות לרשות העתיקות. הוקמה ועדת מומחים בראשותו של פרופ' עמנואל טוב מהאוניברסיטה העברית, ולראשונה, הועברה האחריות לפרסום המגילות לצוות יהודי. בד בבד הוקמה גם מעבדה לשימור המגילות. הימים ימי העלייה הגדולה מברית המועצות, והמון בעלי מקצוע מעולים המתמחים בכימיה ובשימור הגיעו לארץ. אולם, לא נמצאו ביניהם כאלו עם ניסיון בשימור קלף עתיק או בשימור דיו. כיוון שבארץ ובעולם לא היה מצוי ידע רב בנושא, נזקקנו לתהליכי הכשרה ממושכים,

חשיבותן של מגילות ים המלח למחקר התנ"ך, למחקר התפתחות היהדות ולמחקר ההיסטוריה של עמנו בימי הבית השני ברורה וידועה, ואין אני מרגיש צורך לפרט. גיליון של המגילות הוא, לדעתנו, התגלית הארכיאולוגית החשובה ביותר במאה ה' (כן, אפילו יותר מגילוי קבריהם של תות'ענח'אמון ושל פיליפוס מלך מוקדון).

פרופ' סוקניק הצליח לרכוש ארבע מהמגילות הראשונות שנתגלו בשנת 1947 עוד באותה השנה, ובשנת 1953, נרכשו עוד שלוש מגילות מאוסף זה והובאו למדינת ישראל. אולם, את

מרבית המגילות מקומן ומוואדי מורבעת חשפה בשנת 1953 משלחת משותפת מטעם בית הספר הצרפתי למקרא בירושלים המזרחית ואגף העתיקות הירדני. מגילות אלו הובאו למוזיאון רוקפלר בירושלים, והן טופלו ונחקרו שם בידי מומחים אחדים, רובם ככולם נוצרים. עוד בטרם שכחו הקרבות בירושלים בשנת

עכו העתיקה

אדר' רענן כסלו ודרור ברשד

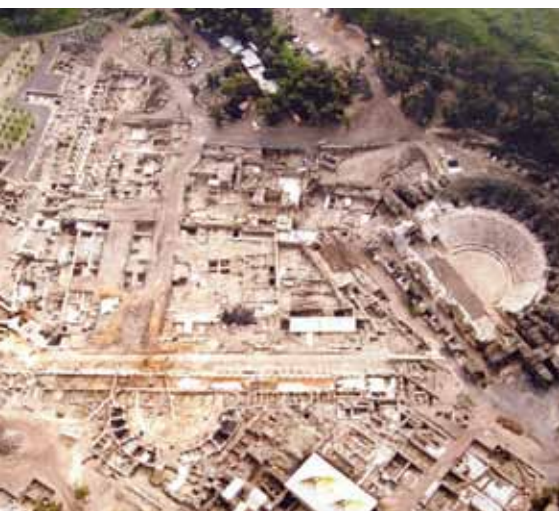
ייחודה של עכו, בהיותה עיר היסטורית ועיר נמל ימית-יבשתית, הביא את רשות העתיקות, מיד לאחר הקמתה, לקיים בה מפעל רצוף של חפירות ארכיאולוגיות ושל עבודות שימור ושחזור. פיקוח השימור הרצוף בעיר, שהחל כמפעלו של איש אחד, יוסי ברוידא ז"ל, מופקד היום בידי מינהל שימור ברשות העתיקות, והוא מסייע בקביעת קריטריונים לתוספות בנייה בעיר ההיסטורית, במטרה לשמר את מורשת העבר מחד גיסא, ולאפשר חיים מודרניים בהווה ובעתיד, מאידך גיסא. כדי להגשים מטרה זו, חברה הרשות לגופים אחרים, ובראשם החברה לפיתוח עכו העתיקה, מינהל מקרקעי ישראל, חברת עמידר, החברה הממשלתית לפיתוח התיירות ועיריית עכו. הרשות אף הקימה בעיר מרכז בין-לאומי לשימור, בשיתוף עם ממשלת איטליה. שיא הפעילות בעיר היה, ללא ספק, בשנת 2001, בעקבות הכרזתה של אונסק"ו על היותה של עכו העתיקה 'עיר מורשת עולם'.

בית שאן

ד"ר גדעון אבני

חפירות בית שאן, בהנהלתם של ד"ר גבי מזור ורחל בר נתן, היו הפרויקט הגדול והמורכב ביותר של רשות העתיקות בעשור הראשון להקמתה. החפירות הנרחבות נערכו ברציפות במשך כמה שנים, בעידודו של אמיר דרורי, מנהלה הראשון של הרשות. בחפירות נחשפו שרידים מהתקופות הרומית, הביזנטית והאסלאמית הקדומה, ובהם כמה ממבני הציבור המפוארים שהתגלו בארץ: תאטרון רומי (שנחפר מאז מחדש ושוחזר), בתי מרחץ רחביידיים המעוטרים בפאר רב, רחובות עמודים מהמרשימים שהתגלו במזרח התיכון, ואזור תעשייה נרחב. החפירות הארכיאולוגיות ועבודות השימור הפכו את בית שאן לאתר ארכיאולוגי מרשים המושך מבקרים רבים ונמצא בשורה הראשונה של האתרים הרומיים באגן הים התיכון ובמזרח התיכון

קיסריה

ד"ר גדעון אבני

החפירות בקיסריה מתנהלות לסירוגין מזה כחמישים שנה. לאורך תקופה זו בולטת מעורבותו של ד"ר ספי פורת, "מלך קיסריה", העוסק בחקר העיר הרומית ואשר ניהל כמה מהחפירות הגדולות והחשובות שנערכו בתחומה. לזכותו נזקפות בעיקר החפירות בדרומה של קיסריה, ובהן אזור הארמונות המפוארים, האודיאון שנחשף מתחת למפעל בקיבוץ שדות ים, פסיפס הציפורים (שנחשף מחדש ונפתח לאחרונה לביקורי קהל). משלחת רשות העתיקות, בראשותו של ד"ר ספי פורת, עבדה במקביל למשלחות אחרות מטעם מוסדות אקדמיים בארץ ובחו"ל, וגם אצלם זכה ספי פורת להכרה רחבה כבר-סמך בכל הנוגע לקיסריה ולחפירות בה.

הגן הארכיאולוגי ירושלים: 'מרכז דוידסון לתצוגה ולהמחשה'

ג'ון זליגמן

הגן הארכיאולוגי ירושלים היה פרויקט הדגל של רשות העתיקות בעשור הראשון להקמתה. החפירות, בניהולם של פרופ' רוני רייך, יעקב ביליג וד"ר יובל ברוך, האירו את תגליותיו של פרופ' בנימין מזר באור חדש. רשות העתיקות השקיעה כסף רב בפיתוח האתר המרשים כדי להסדיר בו ביקורי קהל ולהציג בו את ממצאי החפירות. כמו כן, הקימה הרשות במקום את 'מרכז דוידסון לתצוגה ולהמחשה', שבו המבקרים יכולים ללמוד על תולדות האתר בדרך חווייתית, חדשנית, הנסמכת על טכנולוגיות שהן מן המתקדמות בארץ ובעולם.

כרשת הזיופים - היחידה למניעת שוד עתיקות

ד"ר עוזי דהרי

ביקרתי השנה בתערוכת המגילות, הנערכת מטעם רשות העתיקות בסנט פאול שבמינסוטה, וראיתי שבסרגל הזמנים של התקופות הארכיאולוגיות והאירועים ההיסטוריים מופיעה לידתו של ישו בשנת אפס וצליבתו בשנת 33 לפסה"נ. יידעתי את אוצר התערוכה של המוזיאון שזו שגיאה, שכן ישו נולד עוד בימי חייו של הורדוס בשנת 5 או 6 לפסה"נ וכי הוא נצלב בשנת 28 או 27 לפסה"נ. תשובתו הייתה, כי למרות הצדק שבדבריי, לא יעלה בידו להסביר זאת לציבור הנוצרי הפונדמנטליסטי בארה"ב, אשר לא יוכל לקבל זאת בשום דרך (על משקל אף-על-פי-כן נע תנוע...).

למה הדבר דומה? לזיוף הכתובת על "גלוסקמת יוסף אחי ישו" ו"כתובת יהואש", ש'צצו' לפתע בשנת 2002. העובדה שהוכחנו מדעית, חד-משמעית, שהפטינה על הכתובות מזויפת ושאונו יודעים מי זיף את הכתובת ומטעם מי עבד, לא תשנה כהוא-זה את אמונתם של אלה המעוניינים להנציח את מקוריות הגלוסקמה (לשמחתי, רוב הציבור השתכנע שכתובת יהואש מזויפת). תופעה דומה מוכרת מטורינו שבאיטליה, שם מוצגים בכנסייה תכריכים המכונים 'תכריכי ישו'. העובדה, שבשנת 1974 הוכיחו מומחים רבים מכל רחבי העולם כי התכריכים מזויפים, לא פגעה כלל בכמות הצליינים העולים לרגל לטורינו מדי שנה כדי לחזות בהם.

מדוע, אם כן, צריך המדע להתערב בנושאים הקשורים באמונה דתית? מהי החשיבות בהוכחה שהגלוסקמה או הכתובת מזויפות? מה רע בכך שצליינים מאמינים שהתכריכים המזויפים של ישו הם מקוריים? לדעתי, אין הכרח להתערב ו"אדם באמונתו יחיה".

אבל, חובתנו להתערב כאשר הזיוף נעשה במכוון כדי להטעות ציבור דתי או לאומי מסוים למטרת רווח כספי מהיר וקל. זה היה המצב בזיוף הגלוסקמה (לציבור הנוצרי) ובזיוף כתובת יהואש (לציבור היהודי הלאומי המשתוקק להוכחות ארכיאולוגיות הקשורות לבית המקדש הראשון).

רשות העתיקות לא הייתה יכולה להישאר אדישה לגניבת דעת הציבור בזיוף "גלוסקמת יוסף אחי ישו" ו"כתובת יהואש". היא הייתה חייבת להפוך כל אבן ולברר אם הממצאים מקוריים או מזויפים; אם הם מזויפים, עליה למצוא מי הזיפן ומי שלחו. הרשות הקימה שתי ועדות, אחת לבדיקת הכתב ואחרת לבדיקת החומר, שהוכיחו מעל לכל ספק שהפטינה מעל הכתובות מזויפת. המחקר כולו ותקצירו פורסם (גם באתר האינטרנט של הרשות) באשר לעתיד: הרשות, בעיקר באמצעות היחידה למניעת שוד עתיקות, תיאבק בכל דרך חוקית בשוד העתיקות ובזיוף עתיקות בישראל.

מנהרות הכותל ורחבת הכותל המערבי

ג'ון זליגמן

החפירות ברחבת הכותל ובמנהרות הכותל, בניהולם של שלומית וקסלר-בדולח וד"ר אלכסנדר און, חשפו מידע חשוב על המבנה העירוני של ירושלים מתקופת הברזל ועד לימי הביניים. תרומתן העיקרית של החפירות היא בחשיפתה של שכונת מגורים משלהי ימי הבית הראשון; בהבנה מחדשת של מערכת המבנים הקשורה לגשר הגדול ולקשת וילסון מימי הבית השני ומתקופה הרומית; בחשיפת הקרדו המזרחי, כולל החנויות שלאורכו, מהתקופות הרומית והביזנטית; ובהבנת השינויים האורבניים שחלו ברחוב כאשר העיר עברה לידיים מוסלמיות.

חורבת קסטרה

ד"ר גדעון אבני

חפירות ההצלה בחורבת קסטרה היו מן הגדולות ביותר שניהלה רשות העתיקות בשנות התשעים למאה ה-20. מנהלי החפירה, ד"ר זאב ייבין וד"ר גרלד פינקלשטיין, נאלצו להתמודד עם אתר ארכיאולוגי גדול ומורכב ועם לוח זמנים לחץ לביצוע חפירה ענקית. תוצאות החפירה מרשימות בכל קנה מידה: נחשפו שרידיה של עיירה שלמה מהתקופות הרומית והביזנטית, כולל מערכת הרחובות שבה, מבני המגורים, מבני הציבור ומתקני התעשייה. יכולתם הגבוהה של מנהלי החפירה להבין את האתר ולנהל צוות גדול של חופרים תרמה רבות להצלחת החפירות.

יפתחאל

ד"ר גדעון אבני

אתר יפתחאל, שעליו נבנה היום מחלף צומת המוביל, הוא אחד האתרים הפרהיסטוריים

הגדולים בארץ. את האתר חפרו לסירוגין, החל משנות השמונים למאה ה-20, ארכיאולוגים מטעם רשות העתיקות ואוניברסיטת חיפה. החפירות הנרחבות ביותר נערכו בשנים האחרונות בניהולו של ד"ר חמודי חלאילה. החופרים נאלצו להתמודד עם לוחות זמנים לחוצים ובעיות לוגיסטיות מורכבות, כמו, למשל, הצפת חלק משטחי החפירה בעונות החורף. הממצא החשוב ביותר הוא גילוי של יישוב נאוליתי ענק, ובו מבנים רבים. בין הממצאים ראוייה לציון קבוצה של גולגולות מכיורות.

שימור ארכיאולוגיה עירונית

מינהל השימור

מאז סוף שנות ה־90 למאה ה־20 הולכת וגוברת בארץ המודעות לשימור מורשת הערים ההיסטוריות, כחלק מפיתוחן והתאמתן לצורכי היום-יום. זה למעלה מעשור מעורב מינהל השימור ברשות העתיקות בעשייה זו, וניסיונו בתחום רב. מעורבות מינהל השימור באה לידי ביטוי בכמה דרכים:

- סקר מצאי - זיהוי האתרים הראויים לשימור.
- אינוטר - תיעוד ראשוני של האתרים לשימור.
- רשימת שימור - על פי התוספת הרביעית לחוק התכנון והבנייה.
- תכנית שימור ופיתוח - תכנון כולל, משלב תיעוד האתר ועד לשלב הכנת תכנית לביצוע. במקרים רבים, הפרויקט בפועל מתבצע גם הוא מטעם מינהל השימור.
- תכנית מתאר - מעורבות בתהליך תכנון פיתוח הערים.
- פיקוח - בחינת תכניות השימור והפיתוח בערים ההיסטוריות והתאמתן לנורמות מקובלות ולסטנדרטים קבועים, וכן מניעת פיתוח המזיק לאתרי המורשת.

עבודה זו של זיהוי, תיעוד, תכנון וביצוע, חוצה תחומי התמחות ודיסציפלינות. בהתאם לסוג הפרויקט ולאופיו, מוקמים צוותי עבודה של מתכננים, ארכיאולוגים, מהנדסים ומשמרים. כך באים לידי ביטוי כלל השיקולים המשפיעים על קבלת ההחלטות באשר לאופי האתר המיועד לשימור, לחשיבותו ולאופן שבו ישולב ברקמה העירונית המודרנית.

אדר' רם שאוף

עכו העתיקה כמקרה מבחן

אדר' רענן כסלו

להיות רב־תחומי ובשיתוף כל הנוגעים בדבר. פיתוח התיירות חשוב, וההשקעה בו יכולה לשרת את השיקום העירוני. חשיפתם של אתרים ארכיאולוגיים, ללא פיתוח עתידי לביקורי קהל, בעייתית מאוד בשל העלויות הגבוהות, המורכבות והצורך בשימור. לכן, חשוב שהפיתוח התיירותי ישולב במרקם העירוני וישמש אלמנט מקשר ומנוף כלכלי.

עכו העתיקה - עיר מורשת עולמית - היא עיר היסטורית, מיושבת. היא גם נכס תרבותי, אותנטי, ועדות ייחודית ליצירה אנושית המשלבת מורשת תרבותית של שתי תקופות עיקריות, הצלבנית והעות'מאנית. העיר העות'מאנית שימרה את מתווה העיר

שימור של עיר עתיקה, שארונים בה אתרי מורשת ומרקם חיים עירוני, מודרני, הוא מורכב מאוד. כדי לשמר את האתרים הארכיאולוגיים בתוך העיר החיה יש לשמור על יחסי הגומלין בין השניים: על האתרים הארכיאולוגיים להיות חלק פעיל במרקם העירוני ולא להישאר מנוכרים לסביבתם.

בשימור עיר עתיקה חשוב לבצע חיבור בין הערכים לבין צורכי היום-יום. בתהליך יש לשמור על איזון בין הפגיעה הפיסית במורשת לבין הרווח הישיר לפיתוח העירוני. שיקום עירוני כולל מטבעו גם את המבנים וגם את התושבים, והוא קשור לרוחה, לחברה, לתעסוקה, לחינוך ולתרבות. התהליך צריך

הבליה הפעילים בעיר ומצב השתמרותם הפיסית של המבנים קיים צורך בהתערבות, שכוללת פעולות שימור, שחזור ושיקום, שאם לא כן, אותם מרכיבים אופייניים, אותנטיים יאבדו, ולא יותר זכר לתרבויות שהתקיימו בה ושהן חלק מזהותה בהווה. כדי לקדם את התפתחות העיר יש לשפר ולעודד את הקשר בין התושבים למורשת התרבות המקומית. יצירת זהות ומודעות לאתרים הארכיאולוגיים תתרום תרומה מכרעת ליצירת מערכת עירונית אחת שלמה, המשלבת מגורים, אתרי מורשת, מסחר ואטרקציות תיירותיות. מפעל השימור, השיקום והפיתוח של העיר העתיקה בעכו הוא אחד מן הגדולים והחשובים שנעשו עד היום בישראל, ואפשר ללמוד ולהסיק ממנו מסקנות על שימור ארכיאולוגי עירוני לקראת מחקרי העתיד.

הצלבנית, והשתמרו בה מרכיבים רבים האופייניים לעיר צלבנית. מההיבט האורבני, העיר העות'מאנית היא הד לעיר הצלבנית, הנשקפת מתוך כמה אתרים מרשימים. מההיבט האדריכלי, אנו עדים לבליה ולשינויים חזותיים במבנים, ואלה משפיעים על מידת האותנטיות של העיר. בשל גורמי

שימור המרקם האורבני והתרבותי של יפו לדורות

אדר' פאינה מילשטיין

את כמות מקומות העבודה בעיר ויעלה את איכות החיים בה. העיקרון המרכזי בשימור אורבני הוא יצירת איזון בין דפוסי תרבות, אדריכלות וקצב של חיים עירוניים בעבר לבין עיר מודרנית שמתפתחת בקצב מהיר.

תקופות, סגנונות, דפוסי חיים, מסורות ודתות. יפו היא אחת מערי החוף החשובות לאורך הים התיכון, ולכן היא ראויה לשימור על כל חלקיה ומרכיביה.

פיקוח שימורי ביפו ההיסטורית חשוב היום בשל ההתעניינות בנדל"ן ובשל עבודות הבנייה המסיביות המתבצעות ברחבי העיר. כתוצאה מכך, כמות החפירות הארכיאולוגיות שמבצעת רשות העתיקות והיקפן הם מהגדולים בארץ. שנים רבות מבצע מרחב מרכז של רשות העתיקות את הפיקוח הארכיאולוגי ביפו ההיסטורית בהצלחה רבה. בשנה האחרונה מתבצעת פעילות רחבת-היקף של הפיקוח השימורי בעיר, במטרה ליצור מודעות לחשיבות השימור בקרב כל הגורמים הפועלים בה, ובהם אדריכלים, יזמים, קבלנים ותושבים. הפיקוח השימורי מתבצע מטעם מינהל שימור ברשות העתיקות, בשיתוף עם מרחב מרכז, והוא אחראי לשמירת חזות העיר ודימויה המסורתי, וכן על מאפייניה, ברמה האורבנית והארכיטקטונית. מרכיב נוסף בפעילות השימור הוא התרומה לתושבי המקום: פיתוח אתרי המורשת יביא עמו פיתוח תיירות שיגדיל

יפו העתיקה, עיר נמל חיה ותוססת, היא אחת הערים הקדומות בעולם שההתיישבות בה רציפה במשך כ-5000 שנה, מתקופת הברונזה הקדומה (3400-2200 לפסה"נ) ועד לימינו, למעט פער בתקופה הממלוכית. נמל העיר שימש את אוכלוסיית הפניקים לפני כ-4000 שנה, והוא הוסיף לשמש ברציפות מהתקופה הפרסית ועד היום.

חשיבותה של העיר במיקומה הטופוגרפי, על צוק הבולט לים, ובמיקומה הגאוגרפי, על חוף הים התיכון, באמצע הדרך החשובה שהוליכה ממצרים ללבנון. בהיותה נמל מרכזי, שדרכו הגיעו עולי הרגל לירושלים, פרח העיר. היא זכתה למבקרים רבים ונחשפה לכיבושים ולפעולות ממושכות של הרס ובנייה לאורך התקופות השונות.

יפו העתיקה, התחומה בחומות, היא היום חלק מהעיר המודרנית, ושתייהן יחדן אוצר תרבות. העיר יפו חולשת על חלק ניכר מהמערך העירוני של תל אביב-יפו. למרות השייכות המוניציפלית, יפו היא עיר נפרדת מבחינה טופוגרפית, היסטורית, ארכיאולוגית, תרבותית ואנושית. מתקיימים בה היום מגוון רחב של

"משרד השטח" של רשות העתיקות בעיר העתיקה של ירושלים

אדר' שחר פוני

מעורבותה של רשות העתיקות בעיר העתיקה התחילה, למעשה, עוד בימי אגף העתיקות. מעורבות זו באה לידי ביטוי, לאורך השנים, בעיקר בביצוע חפירות הצלה, ביצוע פעולות שימור נקודתיות ואכיפת חוק העתיקות. פעילות זו נשאה בעיקרה אופי נקודתי, ללא כל יומרה לקדם תהליכי חפירה, שימור ופיקוח ברמה מערכתית.

גישה זו השתנתה עם הקמת משרד השטח של רשות העתיקות בעיר העתיקה של ירושלים, בשנת 2005, כגוף המרכז את מכלול הפעולות של רשות העתיקות בעיר העתיקה: פיקוח ארכיאולוגי, ניהול החפירות הארכיאולוגיות וניסוח המלצות למקבלי

ההחלטות הרשות לתנאים ביחס לתכניות שונות בעיר העתיקה. אלמנט מרכזי בפעילות המשרד מהווה אכיפת חוק העתיקות באזור זה. פעילות האכיפה כוללת כיום לא רק מתן תגובה על פגיעה בעתיקות אלא בתגובה על מכלול הפעולות הנעשות ללא היתר. לשם כך, פועל משרד השטח בתיאום יום יומי עם הפיקוח על הבנייה והפיקוח העירוני בעיריית ירושלים. האכיפה כוללת סיורים קבועים, יום יומיים לאיתור חפירה ובנייה ללא היתר וקידום מקרים אלו להליך משפטי.

תופעת הבנייה הבלתי חוקית בירושלים לא פסחה על העיר העתיקה, אלא שלהבדיל מהעיר החדשה, בנייה בעיר העתיקה מהווה

פגיעה קשה במורשת התרבות הבנויה. הניסיון מראה, כי מאבק יעיל בתופעה זו יתכן רק באמצעות שילוב של שני גורמים במקביל: אכיפה יעילה, ומתן אפשרות לביצוע שינויים לשם קיום צרכי היום יום (כמובן, כל עוד שינויים אלו אינם גורמים לנזק). את מקומה של האכיפה נותן במסגרת עבודת משרד השטח צוות האכיפה המשותף, וההקלה על מגישי תכניות שומרי חוק באה לידי ביטוי בקידום סטטוטורי של תכנית שתאפשר הקלות לפועלים על פי חוק.

במקביל, עוסק משרד השטח גם בליווי תהליכי תכנון בעיר העתיקה ובסביבתה, במתן המלצות למותר ואסור בהתאם לקריטריונים שונים, ביניהם בחינת התאמת הבקשות למרקם הבנוי של העיר העתיקה ובתיעוד המידע אודות השרידים הבנויים והארכיאולוגיה בעיר העתיקה ובסביבתה ובחפירות. במסגרת החפירות המבוצעות בשנים האחרונות כתוצאה מעבודות הפיתוח (ברחבת שער יפו, רחבת הכותל, עיר דוד ועוד) נחשפו שרידים בעלי משמעות רבה ביותר להבנת עברה של העיר.

גם בכל הנוגע לליווי עבודות השימור והפיתוח, נוטל משרד השטח חלק פעיל. במסגרת זו ניתן להצביע על שנת 2006 כשנה המהווה נקודת מפנה הן בהיקף ובאינטנסיביות של הפעילות, והן בביצוע הפעולות כנגזרת מתכנית ארוכת טווח. שינוי זה נעשה בעקבות קבלת החלטת הממשלה מס' 4090 להשקעת משאבים רב שנתיים בעיר העתיקה ובסביבתה, ויישומה באמצעות הרשות לפיתוח ירושלים. משאבים רבים מושקעים מאז הן בתוצרים פיסיים ותכנוניים, והן בתוצרי תרבות ותיירות. תוצרים אלו כוללים פעולות שימור, פיתוח והסדרה תיירותית, פיתוח מערכות תומכות כדוגמת תחזוקה, תשתיות, נגישות ומערכת אכיפה, ותוצרים תכנוניים סטטוטוריים: תכניות אב ותכניות מתאר. עשייה זו מלווה על ידי מינהל שימור של רשות העתיקות ומשרד השטח בעיר העתיקה.

הו, משרדים ממוזגים ברוקפולר, מה אתם יודעים על חום, רגבי אדמה, סככות ופועלים? בבוקרו של ספטמבר חם ויבש, בצומת חפץ חיים, מלווה אותי ארכיאולוג מחוז תל אביב משה עגמי לחפירה במושב גני טל. יש לי תחושה, שגם בלי "צו הנימוסים" שהוציא יוסי לוי לחבר'ה, הם היו מארחים אותי יפה... לפני כחצי שנה התגלו בכמה חלקות באזור המיועד לפיתוח סימנים להימצאות עתיקות. הוצא רישיון חפירה, ועוזי עד הוזעק למקום. בחפירת ההצלה נחשפה גת גדולה, מיוחדת במינה - עדות לייצור יין במקום בעת העתיקה. בשל ייחודו של הממצא, הוחלט להשאיר את הגת חשופה ולפתח במקום אתר תיירות. לבקשת ראש המועצה האזורית, פעלה רשות העתיקות לשימור הגת ולשחזורה, ועתה היא מוצגת לציבור במלוא תפארתה.

בין המושב בני ראם לקיבוץ חפץ חיים נראים היום ניצני בנייה וכבישים חדשים, הנסללים לקראת הפיתוח הנרחב הצפוי באזור. את העבודות מלוות בדיקות מקדימות וחפירות ארכיאולוגיות רחבות היקף בראשותו של ד"ר יואב ארבל. יואב - בחולצה אפורה, המגולגלת תחת כובעו הרחב ומגנה על עורפו, ומשקפי שמש כהים - הוא חיית שטח מגיל העשרה. השמש איננה זרה לו. מדי פעם ניגש אליו מי מהפועלים לשאול או להתייעץ. יש לו סבלנות לכולם. גם אליו, שהופעתי משום מקום. "מה מביא אותי לפה? לעבוד ברשות העתיקות?", שואל יואב, ועונה: "אני אוהב שטח, אוהב את הבחוף, את איהוודאות לגבי הממצא ואת ההפתעות שכמעט תמיד קיימות. אני אוהב לעבור ממקום למקום ולהתמודד בכל פעם עם מצבים חדשים ואנשים אחרים. זה מה שטוב בעבודה הזו, היא דינמית. אני נתקל בהרבה אנשים טובים. העבודה כאן מפצה על תקלות שקורות. טוב לי לעבוד עם אנשים שהארכיאולוגיה חשובה עבורם". הלו? הכול

מתקתק-משהו? הכול רוד? השטח הרי חום ואפור?

"תמיד יש דברים שאפשר לעשות אחרת, פחות בירוקרטיה, תורים קצרים יותר לעיבוד החומר", מסביר יואב. "אולם, ברשות לומדים הרבה דברים שהם מעבר לארכיאולוגיה, לדוגמה בחפירה שניהלתי בשוק הפשפשים ביפו בשנת 2006 למדתי את הצורך בדיפלומטיה במגע הבינ-אישי בין ארכיאולוגים לבין סוחרים, ובינם לבין המטיילים. זה היה מפגש בלתי-אמצעי עם סוחרים השוק ועם רוכליו, וכל הטענות והמענות התנקזו אלינו. יש כאן זהב? היו העוברים מנחשים, 'סתבת שלי כאן' הוסיף הוכל מהמקום, 'יש מנהרות', יעץ סוחר אחר... אני כנראה ארכיאולוג גרוע" מתלוצץ יואב בפנים חתומות, "שכן עד היום לא מצאתי מנהרות במקום..."

"החפירות ביפו העלו את קרנה של התקופה העות'מאנית המאוחרת", אומר יואב. "עות'מאני זה ארכיאולוגיה?" אני שואלת. גם לי, בוגרת משאבי אנוש, זה לא מסתדר. "כן" הוא מתעקש, "זוהי 'ארכיאולוגיה של העבר הקרוב'. אני לא ממציא את הגלגל. גם בארצות הברית, באוסטרליה ובאירופה חופרים את המאות האחרונות. מרתקים אותי שפע המידע, האפשרות להכריע בין מגוון המקורות הכתובים והיכולת לחדד את ההבדלים בין שלביה השונים של התקופה. פריטים - כגון חותמות יצרן על כלי פורצלקן, צדפים מיובאים לתעשיית הכפתורים ומזכרות - מספקים מידע חשוב על דרכי המסחר מאירופה לארץ ישראל במאה ה"ט".

לצד יואב עובדת רנה פורסטני. מזה שלושה חודשים היא מפקחת מטעם רשות העתיקות. "אני קמה בחשק ובכוח ליום העבודה שלי", אומרת רנה, שעלתה מארגנטינה לפני חמש שנים. היא מתיישבת על שולחן 'חדר האוכל' ורושמת את הממצאים. רנה מביטה בי במבט יפה, מבוש. "לראיין אותי? מה כבר הספקתי?" "סליחה, מה את

עושה כאן? החיים לפניך גברת צעירה! מה לך ולחום ואבק?" "אף על פי שזה נשמע קיטש, אני כאן מאהבת הארץ, אני ציונית" היא צוחקת במבוכה. "זו ההיסטוריה שלנו, זה מרתק בעיניי. לא רק ללמוד, אלא גם לגעת". הצוות של רנה מונה בין 15 ל-20 פועלים. "זו עבודה עם אנשים. יש כאלה שאכפת להם מאוד, חלקם מביעים דעה ומגלים עניין, לחלקם ניסיון של יותר מארבעים שנה בשטח".

שדות גני טל לוחטים מחום. "40 מעלות חום", רנה מסבירה, "זה חלק מהיותי ארכיאולוגית. אני נהנית ליצוק ידע תיאורטי לתגליות. המרגש בעבודה זו היא היכולת להבין את משמעות העשייה בעבר". בתחילת החפירה היו באתר חמישה-שישה חרדים שהפגינו מול האתר כיוון שנתגלו במקום קברים. סוגיית הקברים מטופלת בזהירות המרבית, לפי חוק ודין. הסטוס-קוו נשמר. בהתאם להחלטת המועצה האזורית ומנהל רשות העתיקות, הוצאו הקברים מחוץ לתכנון, והם לא ייפגעו במהלך פעולות הפיתוח.

טרקטור חופר באדמה ובוטש בה, והמפקחת, חן בן-ארי, משקיפה נחושה בנעשה ברגבים. היא מצוידת בשמשייה צבעונית, שמקומה בדרך כלל בשפת הים. עיניה אינן משות מהקף האימתנית של הטרקטור, ולצדה הכלבה ג'ונה הבודקת גם היא את השטח.

בתוך רכב של משרד הדתות יושב ישראל אייזנברג המזוקן, שומר מנוחתם של דרי מטה. הוא סוקר אותי בשתיקה. אחרי שנפרדתי מכולם לשלום, הוא אינו מהסס לסייע לי בהתנתע האוטו כשנגמר לי המצבר. כך נוצרים מעגלים, ולא רק בחשמל.

דרך יפה ומיוערת מובילה לחבל לכיש. בשוליה יישובים קטנים, כרמים, שדות פלחה וחממות, המקדמים את פניו בדרך דרומה, אל מושב אמציה. לפני ארבע שנים הוקמו בשטח המושב "קרוולות" למפוני גוש קטיף. היום, לקראת הקמת יישוב הקבע במקום, נקראה רשות העתיקות לערוך חפירות הצלה.

ד"ר יגאל ישראל, ארכיאולוג מחוז אשקלון, ודניאל וורגה, ארכיאולוג הנפה, מנהלים את החפירה במקום. "יגאל קפץ לישיבה במועצה ויחזור עוד מעט... מסביר דניאל. "אם יגאל הוא שר החוץ, אז אתה שר הפנים, לא?" דניאל צוחק. הוא קרוב יותר מתמיד לסיום עבודת הדוקטור שלו על הרומאים בספרד. כילד, היו לו חלומות על רומאים ויוונים. "זה עוד היה בתקופה שחשבתי שארכיאולוגיה זה רומנטיקה והרפתקאות", הוא מסביר, "לפני שהתוודעתי לקבלנים וליזמים..." דניאל עובד ברשות 16 שנים. הוא עסק בפיקוח במרחב דרום וניהל חפירות במחוז אשקלון: בניצן, בחורבת הגוה (ליד חוות השקמים), באשדוד ובמחוז באר שבע. הפרויקט הארכיאולוגי שהרשים אותו הוא החפירה בניצן. שם מצא אתר ובו כנסייה, מנזר, בתי יוצר לקרמיקה וכמה גתות.

מנהלי השטחים הם אלכס פרייברג ואילן פרץ מרשות העתיקות, לצד הקולגות מאוניברסיטת בן גוריון בנגב, אמיר ויצמן וולדיק ליפשיץ. בשטח מתרוצצים 150 פועלים, לא פחות. דניאל מזמין אותי למשרד השטח, שם יש כסא, שולחן מכוסה במפה וכמה מדפים לממצאים שנתגלו בסקר המקדים. דניאל מראה לי את מפת הסקר; הנקודות מסמנות פוטנציאל לעתיקות במקום. הכול מסודר וממוקד.

"אני מציע שנגיע קודם למנהלי השטחים", מציע דניאל. "עוד מעט הפועלים ילכו, והסיפור נמצא שם". קפיצה לג'יפ, ודניאל דוהר על הגבעה עד לאתר. אילן פרץ טורח בין הריבועים, מופתע מהממצא ה"רוקפלרי" שנחת לו מלוא הלוקוס. "אנחנו בשולי הכפר הערבי שהיה כאן לפני מלחמת העצמאות", הוא מסביר, "ויש סממנים להימצאות בעלי חיים, אורוות או דיר, וגם שוקת. פתחי המערות

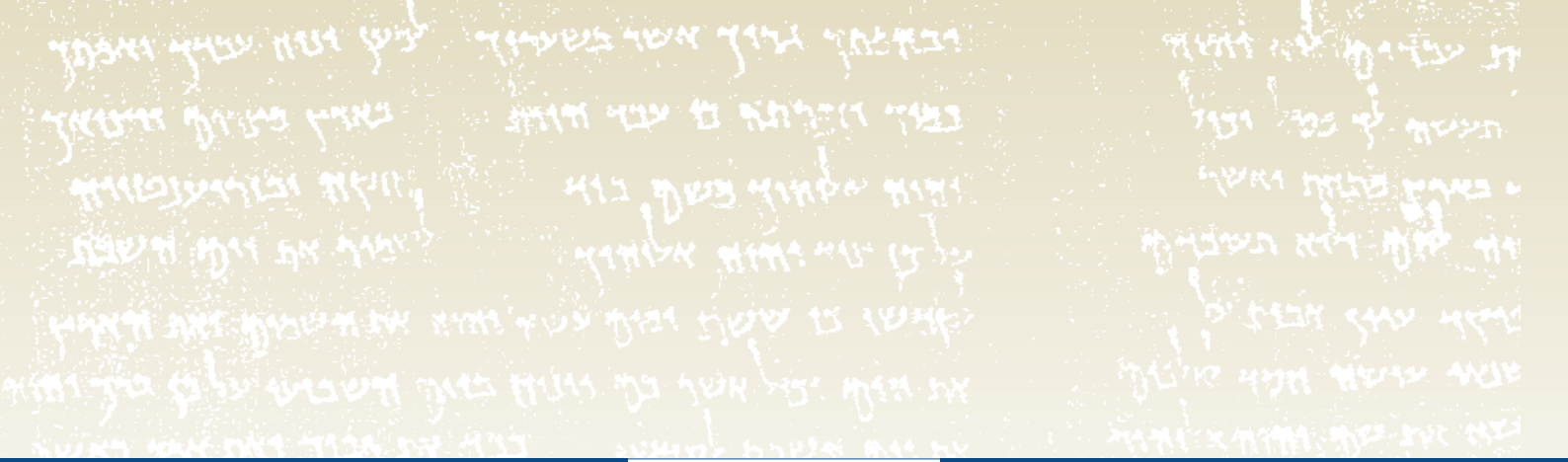
בחיים זה משחק", הוא יאמר אחר כך, כשאזכיר לו בחיך את הדימוי, "כמו במגרש, לפעמים יש פנדל ויש גולים". "ומה לגבי המקצוע שלך, ארכיאולוג?" אני שואלת. "זו גנטיקה", הוא מסביר לי, "ינקתי אדמה מהבית. המשפחות של אבי ושל אמי עסקו בחקלאות, ואני חפרתי בעמק המצלבה בהיותי נער. באוניברסיטה התלבטתי בין לימודי ארכיטקטורה לבין ארכיאולוגיה, ולבסוף הארכיאולוגיה הכריעה. תוך כדי הלימודים עסקתי בשימור ובשחזור אתרי עתיקות. חפרתי עם ד"ר רודולף כהן והייתי אחראי לחוליות חקר בערבה. שימשתי ארכיאולוגי חוקר וארכיאולוג מחוז הערבה והנגב ומדבר יהודה. הייתי ארכיאולוג מחוז באר שבע והנגב הצפוני, והיום אני ארכיאולוג מחוז אשקלון והנגב מערבי. אני נהנה מכל דבר שאני עושה", הוא מעיד, "אין לי פרויקט מיוחד. אני אמן. בשבילי חפירה זו יצירה! אני רואה איך אתרים הופכים לנכס תרבות, כמו דרך הבשמים. אני רואה תמיד את הכוס המלאה, ואת החסר אני משקם ומשפץ. אני בן 60, ופיתחתי כבר חספוס. אני מצר על הביורוקרטיה, אבל כקורא היסטוריה, אני מבין שזוהי דרכו של השלטון. מה אני מאחל לנו? הייתי רוצה שנחפור פחות ונשמר יותר ושהמתנדבים יחזרו לארכיאולוגיה בהנאה".

המיקרופון המשוטט חזר לרוקפלר. בסופו של יום חשבתי על האתרים הרבים שעוד לא ביקרתי בהם, על המעבדות ועל המחסנים, ועל כך שעוד לא ראינתי את החוקרים, את המודדים, את הרפאים, את המשמרים ועובדים אחרים שלא חשפו כאן את סיפורם, שגרת יומם ונטיית לבם. אין לי ספק, שהמשאב האנושי האיכותי שלנו מאפשר את העבודה המקצועית; אהבתו לארכיאולוגיה ולמורשת ניכרת בהשקעה הרבה.

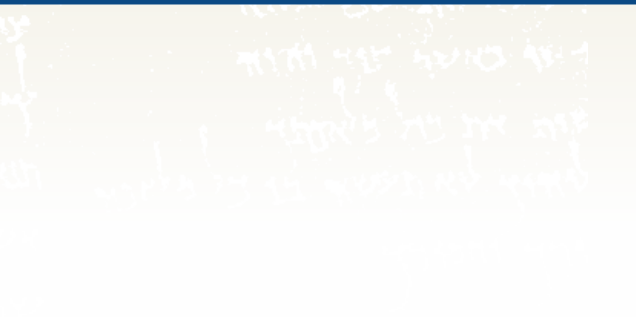
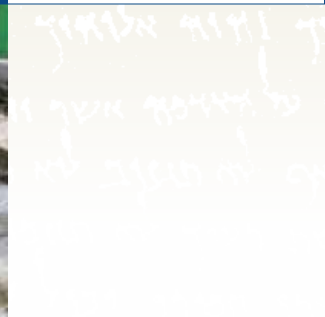
חסומים בשלב זה, ואנו ממתינים לאנשי יחידת המערות שיבואו לבדוק את רמת הסיכון בפנים. ייתכן שאלו קברים, ואולי המשך היישוב. אלכס מגיע למשרד השטח מיוזע ופרוע-שער. אלכס ביישן, ואולי מעט עייף. בכל זאת, הוא מתרצה ומתראיין. אלכס עלה מאוקראינה בשנת 1990, ומשנת 2002 הוא עובד ברשות העתיקות. תמיד התעניין בהיסטוריה, והתחביב הפך למקצוע. הוא עסק בעיקר בפיקוח וניהל שטחים בחפירות לאורך קו התפר, ברמת חובב, בפארק אשכול ובנחל באר שבע. כאן מוצא אלכס ממצאים מתקופת הברונזה הקדומה, קירות של מבני מגורים, המון חרסים, כלי אבן וכלי צור. "בקרבת הפועלים יש אנשים מכל הסוגים", הוא אומר, "חלקם מצחיקים וטובי לב, חלקם משקיעים ומתעניינים, יש כאלו שמביעים עניין בתקופה ואכפת להם. כשמוצאים משהו כולם נאספים, סקרנים". באשר לסקרנות, אלכס נזכר בחפירה בגבעות שליד נתיבות, שם היה האתר בנוי מלבני בוץ, הקשים לזיהוי בהיעדר הבדלים בין צבעי הלבנים לבין גון הקרקע. "זה מאתגר למצוא קירות אחרי שמחליקים את השטח ויורדים לתוך הקרקע. גם בניצן היו שכבות מרובות, ומצאנו טבונים, אכסניה וכנסייה. בבית החולים ברזילי הייתה גם כן חווייה: קראו אחרינו 'שודדי קברים' והיינו תחת פיקוח המשטרה. הרבה אקשן".

יגאל מגיע מפגישותיו בחוץ. בחן הטבעי שלו, הוא מסביר לנציג היישוב במקום, שכבר הספיקו לחפור, וכי פתחו את האתר לגודל של מגרש כדורגל. "הכול

www.antiquities.org.il

20 שנה
לרשות
העתיקות

דבר עבר

עלון רשות העתיקות, גיליון מס' 15
אוקטובר 2010 | תשרי תשע"א

מערכת | מירב שי - מערך הסברה, גלי צברי - אגף משאבי אנוש מכתבים למערכת | meyrav@israntique.org.il, gali@israntique.org.il
תכנים | אמיר גורזלזני, ד"ר גדעון אבני, ג'ון זליגמן, גלי צברי, ד"ר דב נחליאלי, דרור ברשד, ד"ר יהודה דגן, יהודית בן מיכאל, מירב שי, ד"ר עוזי דהרי, פאינה מילשטיין, פנינה שור, רענן כסלו, רם שואף, שחר פוני תצלומים והדמיות | אלבטרוס צילום אוויר בע"מ, אמיר גורזלזני, אמיר גנור, אסף פרץ, גלי צברי, ולדמיר נייחין, חגית נויגבור, ד"ר יגאל ישראל, יהודית בן מיכאל, מירב שי, מריאנה סלצברגר, משה ספדיה אדריכלים בע"מ, נחשון סנה, ניקי דוידוב, סילביה קרפיוקו, צילה שטיב, קלרה עמית, רענן כסלו, שחר פוני, Sky View עריכה גרפית | ערן צירמן עריכת לשון | רחל קודיש-ושדי תודות | חנה ארז, יעל ברשק, נגה זאבי, רעות אליה